

ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN BAŞLICA BORÇ VE ÖDÜNÇ TABİRLERİ *

Dr. EMİN BİLGİÇ

Sümeroloji Asistanı

Borç vesikalarının ortaya çıkışı:

Pek yakında "Belleten,, de çıkacak olan ve çivi yazılı hukukî -iktisadî kaynakları devir devir mütalâa eden bir başka makalemizde teferruatlıca bahsedileceği üzere, borç muamelelerine ait vesikalar çivi yazılı kaynakların ilk örneklerinden itibaren görülmezler. Filhakika, tabî mübadele ve tabî alış veriş usûlü, yani bir malın muhtaç olunan, diğer bir mal ile değişilmesi tarzı¹ çivi yazısı kullanan sahalarda, bu yazının ortadan kalkmasına kadar, daha ilk kaynaklarda şekillenmiş bir halde tezahür eden para karşılığında alış veriş² usûlü ile yan yana devam etmiş³, ve bu ilk devirlerde, adı geçen iki çeşit faaliyet tarzını tevsik eden vesikalar arasında borç vesikalarının da tanzimine yer verilmemiştir. Fakat hakikatta bu tabî veya para ile alışverişlerde dahi esas itibariyle taraflardan birinin malı önceden tesliminin tabîliği ve zarurîliği dolayısıyla bir itimad ve kredinin ve böylece bir borçlanmanın⁴ bahis konusu olacağı da aşikârdır. Bu sebeple, borç ve kredi esasî üzerine alıp satmanın hukukî ve iktisadî bir faaliyet ve muamele olarak tezahürünün tarihte uzun inkişaf ve ticarî hayatta hiç olmazsa muayyen seviyede bir canlılık ve hareketlilik neticesinde varılan bir merhale olarak belirmesine rağmen, borç ve borçlanma mefhumunun çok önceden beri insanlarca tanındığı şüphesizdir ve hiç değilse akraba kimseler ve yakın dostlar arasında, borç ve ödünç konusu ile ilgili vesikaların ortaya çıkışına kadar da, borç münasebetlerinin ve kredi üzerine alışverişlerin vuku

* Bu yazının hazırlanması sırasında müşküllerim için başvurduğum Sayın hocam Prof. Landsberger'e teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Burada geçen kısaltmalar «Zeitschrift für Assyriologie» de kabul edilen listeye göredir.

¹ Ferdî iktisat (Eigenwirtschaft), tabî alış veriş, tabî para ile ve hakikî para ile alış veriş kademeleri üzerinde kısaca C. Brinkmann, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, s. 1 - 3 de durulmuştur. Ayrıca bk. Regling, RLV IV 1, s. 204 vdd. (Geld «para» maddesi).

² Meselâ bk. Deimel, Wirtschaftstexte, s. 11 * (Nr. 34; 38); T. Dangin, RTC Nr. 13, I, 3; Regling, RLV IV 1, s. 225-227.

³ San Nicolo, Beitrage, s. 194.

⁴ C. Brinkmann, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, s. 3.

bulmuş olması pek tabiidir. Fakat bunlar ferdî ve günlük ihtiyaçların karşılanmasına yarıyan basit ödünç muamelelerinin hududunu aşmamış olmalıdırlar. İktisadî ve ticarî mânada borç fikrinin insanların kafasında yer etmesinde ise, alış verişte bulunan veya hususî ve resmî teşekküllerce, alınan veya satılan mal ile bedelinden birisinin biraz daha önce veya biraz daha sonra tesliminden, yani aradaki zaman farkından muayyen şekilde faydalanma veya menfaat temin etme maksadının açık ve şuurlu bir şekilde gözönünde bulundurulması hususu esas noktayı teşkil etmiştir⁵. Hukukî bir kıymet kazanmalarını temin maksadıyla da, bu çeşit münasebetlerin tevsiki yoluna gidilmiş, böylece borç vesikaları ortaya çıkmağa başlamıştır. Sahamızda da eskidenberi görülen mübadele ve peşin alış veriş vesikalarının yanında, borç vesikalarının, Akadca *hubullum* "borç,, tabirini ihtiva eden ve Akad çağına rastlayan bir borç vesikası⁶ istisna edilirse, bol mikyasta III. Ur hanedanı zamanında ortaya çıkmağa başladığını görüyoruz. Aşağıda görüleceği şekilde, bu *hubullum* tabirinin Sumercesi olan *HAR* kelimesini, borç manasında olmak üzere, Akadca metinler arasındaki Sumerce ibareler arasında ve daha önceye ait Sümer vesikalarında bulmuyoruz.

Modern anlamda borç:

Tarihte, iktisadî ve ticarî sahada muayyen bir inkişaf merhalesi olarak kendini gösteren borç münasebetlerinin ve hukukî bakımdan yine muayyen seviyede bir gelişmenin ifadesi olan borç ve ödünç vesikalarının karşımıza çıkardığı borç mefhumu, bugün hukuk ilminde, umumî mânada olmak üzere, teşekkülü ve husulü bakımından üç bölümde gözden geçirilmektedir⁷:

- a) Akidden veya şibih akidden doğan borçlar,
- b) Haksız muamelelerden doğan borçlar (vesayet işlerini yüz üstü bırakmak, aile münasebetlerinden doğan mükellefiyetleri yapmamak, vekâletsiz tasarrufta iş sahibinin maksadına muhalefet etmek),
- c) Sebepsiz iktisaptan doğan borçlar.

Husulü bakımından bu şekilde tasnif edilen borç, mâna bakımından da genişten başlayarak gittikçe mâna şümulü daralmak üzere üç anlamda kullanılmaktadır⁸:

- a) İki veya daha fazla kimse arasındaki karşılıklı mükellefiyetlerin hey'eti mecmuası, mânasına ve vecibe "obligation,, karşılığında olan borç.

⁵ L. Petit-de Veyrac, Le credit et l'organisation bancaire, Paris, 1938 s. 3 vd.

⁶ DPM XXIV Nr. 342 ; Koschaker, ZA 43, s. 225.

⁷ E. Arsebük, Borçlar Hukuku, I, s. 10 vd.; 203 vdd., 566 vdd., 625 vdd.

⁸ E. Arsebük, aynı eser, s. 2 vd. 16 vdd., 61 vdd.

b) Taraflardan birinin diğerine karşı yerine getirmekle mükellef olduğu şey,yani eda "prestation,,. Bunun da bir malın teslimi, bir paranın ödenmesi, bir şeyi yapmak, bir şeyi yapmamak, bir şeye müsaade etmek gibi şekilleri vardır.

c) Üçüncü ve en dar mânada borç ise doğrudan para borcunu, yani deyn'i "dette,, teşkil eder.

Husul ve teşekkül tarzı ye mânası bugün yukarıdaki şekillerde tesbit edilen borç mefhumunda bu vazıh tasniflere varabilme işinin ve umumiyetle borç mefhumunun mes'uliyet "responsabilite,, mefhumu ile münasebet derecesinin tâyini meselesinin çetin/münakaşalara yol açtığını kaydetmek gerekir. Bu meyanda Eski Cermen Hukuku'nda ve buna bağlanarak Roma Hukuku'nda, aslında borcun mes'uliyetten ayrı bir şekilde mütâlâa edilmiş olduğu kabul edildiği halde, zamanla bu mefhumların birleşik bir hal aldıkları, buna rağmen de Cermen Hukuku'na göre "borçsuz mes'uliyet,, ve "mes'uliyetsiz borç,, dan bahsetmek mümkün olacağı iddia edilmiştir⁹. Bugünkü halde ise hukuk bilginleri borcun netice itibariyle mes'uliyeti doğurduğu noktasında müttefikler¹⁰.

Kaynaklarımızda borç mefhumu: -

Çivi yazılı kaynaklarda, az sonra birer birer gözden geçireceğimiz birçok borç tabirleri geçmekle beraber bütün borç vesikalarının hemen her devirde yeknasak bir hal arzetmeleri ve fiil formüllerinde ve sırada bazı değişiklikler bulunmasına rağmen ana hatları itibariyle muayyen bir kalıba sokmuş olmaları¹¹ dolayısıyla, umumî mânâda borçları, modern

⁹ F. Ayiter, Borç ve mesuliyet (Türk Hukuk Tarihi Dergisi 1), s. 150 vdd.,, 162 vdd.; Pauly-Wissowa, Real-Encyclopedie XVII 1, s. 163 vd. (nexum maddesi).

¹⁰ F. Ayiter, aynı yer, s. 141 vdd.

¹¹ San Nicolo, Beitrâge, s. 114 vdd. , 156 "vd. Sıra aynı kalmakla beraber hukukî vesika tipi olarak, borçluluğun başlangışı (malın teslimi ile veya senedin tanzimi ile borçluluğun başlangışı telâkkisi) hakkındaki hukukî anlayışın bütün sahamızda devir devir değiştiğini bize, borçluluğa ait vesikaların Realvertrag (eski tabiri ile: kabz ile tamam olan mukavele) ve Verpflichtungsschein (taahhüt senedi) şeklinde meydana çıkmaları gösterir. Babil'de Eski Babil hanedanı zamanında Realvertrag şekli, Yeni Babil'de ise Verpflichtungsschein biçimindeki vesikalar; Asur'da ise bunun aksine olarak Eski Asur çağında borç münasebetleri için, yüzlerce Kapadokya vesikasının gösterdiği üzere Verpflichtungsschein şekli oldukları ve Orta Asur çağında da Realvertrag biçimindekiler kullanılmıştır (San Nicolo, Beitrâge, S. 165 vd.). Yeni Asur'da ise yine Verpflichtungsschein'a dönmüştür.

Realvertrag'ların formülü: $X \text{ iştü } Y \text{ z } \text{ şu-ba-an-ti}=X$, Y'den z'yi aldı (Eski Babil: meselâ Schorr, UAR Nr. 41-63; Orta Asur: Kosehaker, NKRU, S. 156 Nr. 9 vdd.) şeklindedir. Verpflichtungsschein'ların mütad formülü: $Y \text{ işşer } X, z / \$ü=Y$, X'in üzerinde z'ye maliktir (Eski Asur; Meselâ EL Nr. 12 vdd.) veya $z \text{ şa } X \text{ ina muhhi } Y=X$ 'in z'si Y'nin üzerindedir (Yeni Babil: Ungnad, NRU Nr. 160 vdd.) yahut $z \text{ şa } X \text{ ina pâni } Y=X$ 'in z'si Y'dedir (Yeni Asur; Kohler-Ungnad, ARU Nr. 242 vdd.) şekillerinden ibaret olmak üzere birbirine esas itibariyle benzeyip lehçe farkları gösteren üç tarzdadır.

hukukta olduğu gibi husul buluş şartları, aslî olan hukukî ve iktisadî sebep ve âmilleri bakımından tasnif güçtür ve ekser hallerde bu yeknasak vesikalarda bahis konusu olan borçların meselâ verasetten mi, çeşitli icar ve kira işlerinden mi, vergi borcundan mı, kredi üzerine satıştan mı doğdukları veya hakikaten doğrudan borç olarak alınan meblağları mı teşkil ettikleri belli değildir. Çünkü ele geçen hakikî borç mukavele ve senetlerinde, neden doğarsa doğsun, sadece borcun para veya hububat olarak miktarı, alacaklı ve borçlu ile şahitlerin adları ve çok kere de iade ve tanzim tarihi yazılıdır. Sayısı binleri aşan her çağ çivi yazılı vesikalarının bu yönden de dikkatle incelenmesi suretiyle bu hususta bazı tesbitlerde bulunulması herhalde mümkün olabilir. Çalışmalarımız sırasında dağınık olarak yaptığımız bazı kayıtlara dayanarak sahamızın bütün kaynakları için bu hususta hükümler çıkarmayı ve bunları burada zikretmeği doğru bulmuyoruz. Yalnız Kapadokya vesikalarında mevzu bahis borçların, esasen hakiki borç ve ödünç münasebetlerine ait olanlarının dışında kalanlarının, kredi satışıdan doğma oldukları muhakkaktır.

Çivi yazılı kaynaklar bize, hangi sebepten doğarsa doğsun veya sebebi tesbit edilebilsin, edilemesin, mevcut ve mütad borç vesikaları

Yalnız mesele bu kadar basit ve zaman ve muhit farkları ile hallediliverecek durumda değildir. Çünkü daha öncelere ait olmak üzere Akad ve III. Ur vesikalarında daima *'şu-ba-ti* görülmekle beraber bunlar hepsi hakikî borç vesikalarını teşkil etmedikleri gibi (aşağıda S. 427 ve n. 17), bundan ayrı olarak III. Ur borç vesikalarında bir de *in-da-tug* formülü görülmektedir (de Genouillac, ITT Nr. 5664, 6532, 6543 b, 6547, 6592). Bu fiil formülü herhalde daha sonraya ait Akadca vesikalardaki *ina libbi...işû* veya *başû* (Meselâ Kapadokya metinlerinden: EL Nr. 172, 175, 186, 187, 208, 255, 256, 281, 297, 303 vs.) ya karşılık olmalı ve Verpflichtungsschein'a bir başlangıç teşkil etmelidir. Aynı zamana ait aynı yerde çıkmış, aynı mevzudaki vesikalarda görülen bu değişiklik izaha muhtaçtır. Bunlardan ayrı olarak Larsa vesikalarında o zamana kadar görülmeyen *ugu . . . tuk* formülü ile karşılaşılmaktadır ki (Faust, Larsa, Nr. 10,18, 43, 90), bu Sumerce formül Eski Babil vesikalarında nadir olarak gördüğümüz *eli . . . işû'nun* (Schorr, UAR Nr. 40, 100, 233) bir tercümesi olabilir. Telloh vesikalarındaki *şu-ba-ti* ve *in - da - tuk'la* gibi, Eski Asur vesikalarındaki *işşer . . . işu'nun*-Eski Babil vesikalarındaki karşılığı olan *eli . . . işu = ugu . . . tuk'un* da *şu-ba-ti — ilqi* ile hem Larsa, hem de Eski Babil vesikalarında yan yana bulunmaları, bunların bu çağlar için ayrı ayrı zamanlarda birbirlerinin yerine kullanıldıklarını iddiaya imkân bırakmayacağı gibi, doğrudan Larsa'da çıkan vesikalarda her iki formülün de görülmesi (Larsa'da *şu-ba-ti* için : Meselâ Faust, Larsa, Nr. 21, 32, 135, 155, 171) dolayısıyla *agu . . . tuk* ve *şu- ba-ti* formüllerinin aynı devirde ayrı ayrı bölgelerin vesikalarında kullanılmakta oldukları da söylenemez. Bu sebeple her iki formül arasında mahiyet bakımından fark aramak ve yerine göre birinin veya diğerinin kullanılmasına lüzum görüldüğünü söylemek belki daha doğru olacaktır. Ancak, belirttiğimiz gibi, yalnız Orta ve Yeni Asur ve Yeni Babil'de ya biri ya diğeri geçer. Sonra hakikatte *ugu . . . tug'un eli . . . iyu'dan* ziyade *eli . . . irşu'ya* karşılık olacağı düşünülür ki, muhteva itibariyle birbirlerine çok benzeyen Sehorr, UAR Nr. 233 ve 238 gibi borç ve kredi olarak verilen şeylerin iadesine ait vesikalarda *eli . . . işû* ile *eli . . . irşu'nun* birbirine karşılık olarak ve aynı eserin Nr. 231'inde *işû* ve *irşu'nun* birbirini tamamlar vaziyette yan yana bulunmaları, buna hak verdirir.

haliyle, umumî mânada borcun ancak eda ile, deyn denilen para borcu kısımları üzerinde durmak imkânını verirler. Bu neviden olmak üzere bedelini önceden tediye suretiyle satışlara, kredi esaslı üzerine satışlara, kredi üzerine mübadelelere, tacir ve yardımcıları arasındaki münasebetlere, ücretlerini önceden alan hasat işçileriyle olan münasebetlere ve her çeşit iş münasebetleri meselelerine ve nakil, teslim ve depo işlerine ait bütün muhavereler, hakikî borç ödünç vesikalarıyla birlikte borç münasebetlerine ait başlıca vesikaları teşkil ederler. Şekil ve tertip bakımından bunlarla, hakikî borç ve kredi muamelelerinin en eski ve iptidai şekli olan ödünç¹² mukaveleleri birbirinin aynıdır¹³ (Bunların tefrikine yarayan hususlar için not 18, e bk.). Diğerlerinin hepsi, ifâ ve eda edilmedikleri takdirde bir hakiki borç mukavelesine mevzu teşkil etmiş olmalıdırlar. Binaenaleyh elimize geçen birçok hakikî borç vesikası halindeki mukavele ve senetleri, doğrudan doğruya vesikada yazılı bulunan faizli veya faizsiz borçlar veya ödünçler için tanzim edilmiş vesikalar değil, saydığımız çeşitli iktisadî münasebetlerde tediye yapılmaması neticesinde, bunlardan hiç bahsedilmemek suretiyle, yeni baştan hakikî borç senet ve mukaveleleri haline ifrağ edilmiş veya hatta işin başında bir borç mukavelesi halinde ifadesini bulmuş alış verişlere ait vesikalar olarak kabul edebiliriz. Aynı ayrı meşgul olacağımız borç tabirleri de, daha çok, böylece sayıları çoğalmış olan bu borç vesikalarında geçmekte ve mânaları ancak bunlara göre tesbit edilebilmektedir.

Çivi yazılı kaynaklarda "borç,, ve "mes'uliyet,, mefhumlarının münasebet dereceleri hakkındaki anlayış ve düşünüşün ne olduğunu kavramağa yarayacak imkânlar pek sahip değiliz. Mes'uliyet mefhumunu karşılıyan ve hususile bir işin ifası mecburiyetinden doğan bir mes'uliyeti ifade eden *pihatum* kelimesinin, III. Ur ile İsin ve Larsa vesikalarında Sumerce bir karşılığı ve kendisi bulunmayıp birdenbire Eski Bâbil vesikalarında ortaya çıkışı herhalde, bu çağ için- hukukî bakımdan bir tekâmül ifadesi sayılmak lâzımdır. Şimdilik şu kadarı söylenebilir ki, Eski Babil kaynaklarına göre bir hizmet mukavelesinden "Dienstvertrag,, eda "apâlu,, mecburiyeti dolayısıyla ortaya çıkan mes'uliyet *pihatum*, halbuki doğrudan doğruya borç "hubullum,, dan doğan mes'uliyet *eiltum* olarak ayrı ayrı adlandırılmakta ; *pihatum dan rakasu* muamelesi, *hubullum'dan* ise *e'elu* işi doğmakta ve *hubullum* yani borç tediye edilmediği takdirde alacaklı için *nipütum* "haciz?,, salâhiyeti kendini göstermektedir¹⁴. Bunlardan anlaşılacağı veçhile, Eski Babil hukukunda borç ve mes'uliyet modern hukuktaki anlayışa

¹² L. Petit - de Veyrac, Le credit et l'organisation bancaire, s. 1 vd.

¹³ San Nicolo, Beitrâge, S. 193; RLA II S. 123 («Darlehen» maddesi) ; Kohler - "Ungnad, ARU S. 461.

¹⁴ Landsberger, *ana ittişu*, S. 117 vdd. (Burada *pihâtum'im* çeşitli mânaları ilgili metinlere göre etraflıca izah edilmiştir) ; Driver - Miles, *Symbolae Koschaker*, S. 65 vdd-; HG parag. 117 - 119, 253, 256,

uygun bir şekilde birbiriyle müterafık bir tarzda mütalâa edilmektedir. Bundan başka, borcun iki ayrı şekline göre *pihstum* ve *e'iltum* şeklinde, aralarında ince farklar gözetilen "mes'uliyet,, anlamındaki iki tabir de hukukî literatürde yer almıştır.

Ancak, sonraları *pihâtum* tabiri mes'uliyet mânasında vesikalarda geçmez olmuş, Kas ve Orta Asur vesikalarında kelime olarak başka mânada görülmekle beraber, Orta Asur vesikalarında mes'uliyet mânasında bunun yerini *riksum* tutmuştur¹⁵.

Borç tabirlerinin çeşitlenmesinin sebepleri:

Aşağıda muayyen bir tertip dahilinde mütalâa edeceğimiz borç tabir ve formüllerinin, bilhassa, ticari faaliyetlerin arttığı ve hususî mülkiyet ve servet mefhumlarının devlet ve mabet mülkiyetiyle yana bütün genişliği ile ortaya çıktığı İsin-Larsa hanedanları zamanında şekillenmeğe ve çeşitlenmeğe başladığı; Eski Babil vesikaları ile ise tam gelişmiş şeklini aldığı müşahede edilmektedir. Bundan sonraki zamanda bu tabirlerden bazıları, bazı çağların kaynaklarında geçmekle (*tadmiçtum'un* Eski Babil, Elam ve Kapadokya metinlerinden başkasında bulunmayışı gibi) ve bazıları bir çağda görülmekle (Kapadokya tabletlerindeki *ebbutum* ve *be'ulâtum* tabirleri gibi) beraber diğer birçok tabirler bu bakımdan daha yaygın ve daha devamlı bir mahiyet arz etmektedirler.

Hele yukarıda n. 11'de gördüğümüz gibi, borçluluğa dair fiil formülleri, ya aynı zamanda aynı yerde veya ayrı ayrı yerlerde kullanılan veya bazı çağlarda biri, bazı çağlarda da diğeri kullanılmış olan katılaştırılmış mahdut kalıplar halini almışlardır. Sumerce vesikalarda tesbit ettiğimiz bu Sumerce tabir veya formüller ekseriya Sami halka ait Akadça vesikalarda da kullanılmışlar, fakat sonraları bunların ekserisinin de yerini Akadca karşılıkları tutmuştur.

Bazı ahvalde zamanla mânası değişen tabirler de görülmektedir. Meselâ vaktiyle "faizi ödenecek borç,, mânasına gelen *hubullum* kelimesi aynı çağa ait Elam vesikalarında "hububat faizi,, mânasında kullanılmış. Yeni Babil çağında doğrudan doğruya diğer çağların vesikalarında gördüğümüz *şibtum* "faiz,, kelimesinin yerini almış, borçlanılan meblâğın kendisi (yani borcun anası) ise hem Elam hem Eski ve Yeni Babil, hem de Orta ve Yeni Asur vesikalarında *SAG. DU =qaqqadum* (az aşağıda bu tabir hakkında verilen izahata bak.) ile ifade edilmiştir, *hubuttatum* da şimdiye kadar yanlış olarak Yeni Babil çağında olduğu gibi Eski Babil çağında da "faizsiz borç,, mânasına gelen bir tabir telâkki edilmişse de aşağıda görüleceği üzere (s. 433 v. d.), "faizi alacak yekûnuna önceden ithal edilmiş borç,, mânasındadır.

¹⁵ Torezyner, Altbabylonische Tempelrechnungen, S. 47 vd. ; Weidner", AfO XIII S. 114.

Mühim olan noktalardan birisi de, listelerde Akadça birtakım tabirlere karşılık olan bazı Sumerce kelimeler III. Ur hanedanı zamanının günlük iktisadî vesikalarında yer almamış bulduklarından, bunların, ihtiyaç hasıl oldukça Akadça tabirlerin müştak buldukları fillere karşılık olan Sumerce fiillerden müştak yeni tabirlerle veya diğer uygun kelimelerle karşılanmaları ve daha başlangıçtan beri, sonradan Akadça mukabillerine yerlerini bırakan Sumerce tabirlerin bulunmayışı ve böylece bu mefhumların, henüz ilk zamanlarda, muahharen gördüğümüz tarzda, birbirinden henüz sarahatle ayrılmamış olduklarının aşikârlaşmasıdır. Meselâ yeri gelince üzerinde duracağımız *su. la=izkim. ti. la=KUD. gal la* ile *es. de. a* misalleri bu hususta tenvir edici örnekleri teşkil ederler.

Sumer-Babil-Asur-Elam kelime hazinesinde borç tabirleri :

Sumer-Babil-Asur-Elam hukukî-iktisadî hayatında borç mefhumunun yeri ve telâkki şekli hakkında esaslı fikri şüphesiz tabirler verirler. Bu tabirlerin mütalâası bize, tetkik ettiğimiz çağların bu bakımdan aralarında mevcut olan düşünüş farklarını göstereceği gibi modern anlayış ile bu çağlara has telâkki farkını da meydana koymaya yarıyacaktır. Türlü borç tabirlerinin tetkikinde ise, hususî mülkiyet ve servet telâkkilerinin ve bunlara bağlı olarak çeşitli ticarî tabirlerin bütün genişliği ile Eski Babil ve Eski Asur devrinde ortaya çıkmaları ve sonraki çağlarda, bu devirler lehçelerindeki tabirlerin bu sahadaki başlıca terimleri teşkil etmekte devam etmeleri, hattâ bir kısmının sonraları görünmemeleri sebebiyle, Akadça tabirleri esas tutacağız:

7. Umumî mânada borç tabirleri:

qaqqadum: Elam, Eski ve Yeni Babil, Orta ve Yeni Asur vesikalarında ¹⁶ geçtiğine az önce işaret ettiğimiz bu tabir, adı geçen çağlar vesikalarında umumî mânada bir borç tabiri olarak, ekseriya Sümercesi olan *SAG. DU* ile karşılanmaktadır. Fakat biz bu Sümerce *SAG. DU'nun* meselâ III. Ur vesikalarında ve hattâ Larsa'da henüz ticarî bir tabir olarak geçişine şahit olmuyoruz. Binaenaleyh *SAG. DU'ya* ancak Eski Babil ve Elam vesikalarından itibaren, Akadça *qaqqadum* ticarî tabirinin karşılığı olarak hem umumî hem ticarî bir tâbir mâna ve mahiyeti verildiği kat'î sayılabilir. Adı geçen vesikalarda bu *qaqqaduman* doğrudan doğruya ödünç olarak alınan net miktarı gösterdiği, n. 16' da kaydettiğimiz Elam vesikalarından DPM XXIII 188' de borç olarak verilen meblâğın *qaqqadum* olarak tesmiyesinden ve bu meblâğın iadesinden bahsedilirken *qaqqadum* adı altında aynı miktarın tekrar kaydedilmesinden; DPM XXIII 195 ve XXIV 345 de, ödünç verilen gümüşün iade formülünün

¹⁶ HG parag. 102; DPM XXII 23-26., 29-31, XXIII 179, 181-185, 187 - 190, 194, 197 - 8 : Eilers, Gesellschaftsformen, Nr. 11 ; Koschaker, NKRU S, 95 ve n. 3 ; Johns, ADD III S. 7 (parag. 361) ; Ungnad, NRU Nr. 160, n. 6, Glossar S, 59, 128,

mas. nu. tuk qaqqadam-ma utar "faiz yoktur, *qaqqadam'u* iade edecek,, şeklinde olmasından ve nihayet XXII 25, 30, 35; XXIII 185, 189 metinlerinde para veya hububat borcundan ibaret *qaqqadam* için ayrıca *Şibtum* "para faizi,, veya *hubullum* "hububat faizi,, bahis mevzua olmasından açıkça anlaşılır. Ayrıca *qaqqadamun Hammurabi* kanununun 102. maddesinde zarara uğrayan yardımcı tüccarın patronuna tediye ile mükellef olduğu ana borç olarak tezahürü, VS III 79, 27; NRU 333 ve 338 metinlerinde bu tabirin *qaqqadu u hu-bu-ul-lum (HAR. ra)* şeklinde, *hubullu'nun* âmili olarak bulunuşu ve kelime mânâsı, *qaqqadamun* sadece borçlanılan asıl meblâğı gösterdiğinin bir delilidir.

Diğer bazı Yeni Babil vesikalarında da *qaqqadamun* faiz mevzuu bahis olmadan yalnız asıl borçlanılan meblâğı gösterdiğini; NRU, 238, 267; VS III, 118.1 metinlerinde *qaqqadu* ile, orada "faizsiz borç,, anlamında olan *hubuttutun un*, biri diğerinin mânâsını tamamlamak ve tekit edici mahiyette olmak üzere yan yana bulunmaları, umumiyetle ödünç bahis mevzuu olduğu zaman ise bu tabirlerden ancak birinin (meselâ *qaqqadu*: NRU, 162, 175, 186, 204, 212; *hubuttutu*: NRU, 160, 231, 234, 238-9, 243) bulunması; *hubuttatu'nun* geçtiği yerlerde olduğu gibi *qaqqadu'nun* bulunduğu yerlerde de zamanında ödememek hallerinde ekseriya "X ayından Y ayına kadar büyümeyecek, eğer borçlu mezkûr ayın sonunda borcunu iade etmiyecek olursa ayda x siqil çoğalacak veya faiz yürüyecek,, kaydının mevcudiyeti (NRU 160, 162) bunu meydana koyar.

Böylece Eski Babil'dekine nisbetle hakikaten "faizsiz borç,, mânâsına geldiği meydana çıkan *hubuttatum* ile *qaqqadam* arasındaki fark birincinin Yeni Babil çağında "faizsiz borç,, mefhumunu karşılayan asıl tabir olması, *qaqqadamun* ise doğrudan doğruya faiz mevzu-bahs olmadan borç olarak verilen meblağın kendisini ifade etmesidir. Ungnad NRU 160, n.6 da *qaqqaduyu* bu mânada telâkki ettiği halde Nr. 173, n.2 de *ina qaqqadisu ndn* tabirini yalnız borçlanılan meblağın değil, "faiz ve aslı ile bütün meblâğın tediyesi,, mânâsında almaktadır. Halbuki NRU 193 ve 267 de borçlu olunan meblağ miktarının bu tabir ile birlikte tekrar zikredilmesinden *qaqqadu' nun* iki ayrı mânada kullanılmadığı ve borçlanılan asıl meblağı ifade ettiği yukarıda sıraladığımız bütün yerlerden açıkça meydana çıkar.

hubullum: Elâm-Babil-Asur vesikalarında en çok raslanan bu tabirin Sümercesi olan *HAR=ur₅* kelimesi, aynı mânada ve iktisadî bir tabir olmak üzere ilk olarak ve birdenbire geniş ölçüde III. Ur metinlerinde görülür. Bu tabirin Sümerce vesikalardaki mânâ çevresini tâyin edebilmek maksadıyla topladığımız yerlere göre, "x g_{1m} ku₃ babbar (x gur se) HAR. se₃ ki X. ta Y su.ba.ti., = x sicil gümüşü (x gur hububatı) borç olarak X den Y aldı. » şeklinde *HAR. se₃* tabiri bulunan yerler umumiyetle hakiki borç vesikalarını teşkil ederler. *HAR*,

se₃' siz ve su. ba. ti'nin yalnız başına bulunduğu ve şahit yazılı olmayan vesikalarla, gir₃ "getiren adam,, mu. tum₂ "gelir,, zi'ga "masraf,, tabirleriyle bir arada bulunan Su. ba. (an.) ti formülünü havi vesikalar hakiki borç münasebetlerine değil, ödünç mukavelesi şekli verilmiş teslim, kabul ve nakil işlerine ait makbuzları ve idarî kayıtları meydana getirirler¹⁷. Bunlar arasında mahdud sayıda olan HAR. se₃' siz ve mas₂ sız, fakat iadesine işaret eden ayrı bir kayıt bulunan su. ba. ti' li metinler depo edilmesi maksadiyle teslim vesikalarını teşkil ederler¹⁸. Sonra HAR. se₃ bulunmadığı halde mas₂ "faiz,, kaydı bulunan vesikalar da tabîi olarak, tanzim sebebi yine meçhul kalsa da, hakikî borç vesikaları arasında sayılmak lâzımdır¹⁹.

Gözden geçirdiğimiz III. Ur vesikalarına göre HAR tabiri, faiz, (mas=şibtu) in ayrıca mevzuu bahs edilip edilmemesine göre ana hatlarıyla şu formüller içerisinde geçmektedir:

a- x gin ku₃, babbar (x gur se) HAR. se₃ (veya HAR. ra) mas₂ (veya mas₂, bi) x şiqil (veya x PI) ki X. ta Y su. ba. ti²⁰.

¹⁷ Nitekim Akad çağına ait su. ba. ti formülünü havi bütüt vesikalar ile III. UR'a ait bazı vesikalar teslim ve kabul vesikalarını teşkil etmekte, ve bunlarda hakiki borç ve ödünç vesikalarından farklı olarak HAR "hubullum», maş₂' «şibtum» tabirleri, iadesine dair muayyen bir ifade ve şahit kaydı bulunmamaktadır. Bu neviden Akad vesikaları: İTTI, Nr. 1040, 1065, 1070, 1075, 1083, 1380; II 2852, 4382, 4385, 4418, 4420, 4434, 4446, 4450, 4457, 4461, 4506, 4646; IV 7458. III. UR vesikaları: İTT III 5003, 5019, 5044, 5059, 5070, 6305; IV 4116; Pohl, TuM NF I/II, Nr. 15, 19, 75, 99, 113, 115, 117-9, 120, 307. Bu Akad ve III. Ur makbuzları arasındaki tek fark, Akad makbuzlarında, tarih bulunmaması, diğerlerinde bulunmasıdır. Yalnız III. Ur a ait son üç metinde de (119, 120, 307) tarih bulunmamaktadır,

Aynı şekilde gir₃ tabiri bulunan İTT III 5035 ve 6380 vesikalarında ve mu. tum₂ un su. ba. ti ile birlikte bulunduğu, TuM, I/II Nr. 47, 74, 313 metinlerinde de şahit yoktur. Esasen yalnız mu. tum₂ «gelir» tabirini veya bununla beraber su. ba. ti'den başka fiil formüllerini ihtiva eden vesikalarda umumiyetle şahit bulunmakta ve bunlar devlet gelirlerine ait bir nevi not ve kayıtları teşkil etmektedirler. Örnek olarak bk. Pohl, TuM I/II s. 40 da gösterilen yerler; ayrıca: de Genouillac, Tablette de Draham, Nr. 4683, 5685, 4687, 5545, 5594. Devlet masraflarına "zi. ga» ait örnekler: Pohl, TuM I/II Nr. 112, 123, 155, 168, 179, 215. Mahiyet bakımından bunlar da tamamen mu. turnalar gibidirler.

Bunlara karşılık biz, hususiyetlerini belirterek hakiki borç mukaveleleri adını verdiklerimizde (bunlara örnek olmak üzere n. 19-22 ye bk.) şahit kaydı bulunmasını ayırdedici bir hususiyet olarak alıyoruz.

¹⁸ Bu çeşit vesika örnekleri için bk. Pohl, TuM I/II Nr. 3, 7, 33 44, 60, 68-9, 72, 76, 82, 97, 114.

¹⁹ Pohl, TuM I/II 6, 9, 14, 21a, 26a, 27, 29, 30, 32a, 39-41, 33, 44, 92. Borçtan faiz alınmıyacağı ve borcun faizsizliği hususuna işaret eden ve yalnız maş₂ nu tuk formülünü havi bulunan, aynı eserdeki Nr. 1, 13, 20, 31, 102, 116 metinlerini de bu arada saymak lâzımdır. Bu formül, aşağıda görüleceği üzere sonraları hakiki bir ticarî tabir olarak ortaya çıkan hubuttatum ve qiptum'un sonunda, onların mukavelede yazılı müddet boyunca ayrıca faize tabi olmadıklarını göstermek üzere yazılmakta devam etmiştir.

²⁰ Pohl, TuM I/II 2, 4, 11, 8, 16, 22, 23, 25, 34-37, 46, 48, 62, 71, 73, 84, 90, 93, 94, 98, 101, 103, 104, 107-110.

b- $x\text{ gin}_2\text{ ku}_a\text{ babbar}$ ($x\text{ gur se}$) HAR. se_3 *ki X. ta Y su. ba. ti* ²¹.

c- $x\text{ gin}_2\text{ ku}_3\text{ babbar}$ ($x\text{ gur se}$) HAR. se_3 (veya HAR. ra) mas_2 *nu. tuk ki X. ta Y su. ba. ti* ²².

Bunlardan birinci şekil *hubullum* için Akad çağına ait tek numuneyi teşkil eden bir Sus vesikası ile ²³ Eski Babil vesikalarına ve bunlarla muasır diğer metin ve listelere göre tesbit edilen "faizli borç,, mânasını²⁴ tamamiyle tekit eder. Vesikalardaki pek mahdut örneğe dayanan yukardaki ikinci cümleye göre bir hüküm vermek doğru olmazsa da, hususile üçüncü cümle içerisinde HAR. ra 'nın, Eski Babil metinlerinde hiç görülmeyen şekilde ve yukarda 19. notta kaydedildiği üzere *su. lal "qîptum,,* ve *hubuttatum "es. efê. 2 a,,* gibi, mas_2 *nu. tuk* "faiz yoktur" tabiriyle birlikte görülmesi onun III. Ur çağında mânası tamamiyle teayyün etmiş teknik bir ticarî tabir halini almadığını ve esasen yine daha sonraki Babil ve Larsa metinlerinde gördüğümüz *es.de.2a =hubuttatum* ile mütaradifi olan *su.lal ~qîptum* gibi faizi alacak yekûnuna ithal edilmiş olan borçları gösteren (bu mânaları için aşağıda *hubuttatum* ve *qîptum* hakkındaki izahata bk.) teknik ticari tabirlerin henüz bulunmaması dolayısıyla, faiz i baştan yekûna katılmış veya ayrıca mas_2 kelimesile ifade edilmiş olan bütün borçlar için umumi bir tabir olduğu sabit olmaktadır. Çünkü muhteva ve miktarları bakımından tamamiyle birbirinin aynı olan III. Ur çağına ait Pohl. TuM I/II Nr. 17 ile Larsa'ya ait Faust, Nr. 155, 171 metinlerinden birincisinde borç HAR.se_3 mas_2 *nu. tuk* olarak, ikinci ve üçüncüde *su.lal mas-1.nu.tuk* olarak adlandırılmakta ve vasıflandırmaktadır. Bu hal bize HAR.ra'nın III. Ur çağında, sonraki, *hubuttatum* un mütaradifi olan *çîptum (su.lal) un* da yerini tuttuğunu gösterir. Bu karşılaştırma dolaşısıyla biz III. Ur metinlerinde karşılaştığımız diğer HAR.se_3 mas_2 *nu. tuk* ibaresi bulunan vesikaların da ²⁵ muahhar *hubuttatum* veya *qîptum* lardan sayılacağını sanıyoruz. Çünkü yukarıdaki üç metinde *siqil (= 180 ŞE)* ile yekûna ithat edilen $1/6$ *siqil* 6 $\text{ŞE} (=36 \text{ ŞE})$ arasında, umumiyetle para faizlerinde esas olan $1/5$ nisbeti tesbit edildiği gibi, diğerlerinde de para için $1/5$ ve hububat için esas olan $1/3$ ilâ $1/5$ faiz nispetleri²⁶ bulunabilmektedir. Bunlar bize bir taraftan, ticaretin inkiş-

²¹ Pohl, Nr. 18 a.

²² Pohl, Nr. 17, 64, 91, 100, 106.

²³ Bk. yukarıda n. 6.

²⁴ HG parag. 48, 151-152; KU II, S 135; KU Nr. 201; Schorr, UAR Nr. 45; Alexander, Early. babyl. letters, 72-8, 84-6, 90-91, 88, 165; Landsberger, *ana ittişu* Taf. II 1, 63-64, S. 125, 135; HAR.ra=hubullu manüskrisi, Kol. I, 1-4, II 118-121.

²⁵ Bk. n. 182.

²⁶ Para faizi nisbetlerinin $1/5$ oluşu ve bazan $1/4$ ile $1/5.5$ arasında tehalüfü hakkında ve hububat faizlerinin de ekseriya $1/3$ oluşu ve bazan da $1/3-1/5$ arasında değişmesi hususunda bk. Schorr, UAR S. 66; Landsberger, *ana ittişu*, S. 18, 113. Vesikalarda para faizi nisbetinin $1/5$ oluşuna dair örnekler: Pohl, TuM I/II 21-23, 25, 28, 34, 41, 43, 46, 48; Yeni Babil'de de esas $1/5$ olmakla beraber nisbet $1/4$ ile $1/10$ ara-

fiyle, yürürlükte olan ticari muamelelerin incelikleri için yeni yeni tabirler bularak bunları birbirinden ayırmak zarureti hasıl olduğunu, diğer taraftan *hubullum* "HAR.ra,, un, Eski Babil çağında, faizi dahil değil, sadece faizi yürüyecek olan ve bu faizi borç teslimi sırasında hesap edilmesi gereken borçları ifade edişinin mahiyetini açıklarlar.

Kapadokya metinlerinde de *huhullum* hem, alınmasıyla birlikte faizi "şibtum,, başlayan borçlar "Laufende Zinsen,, hem mühletinin bitişinde tediye edilmediği takdirde faizi yürüyecek-olan borçlar "Verzugszinsen,, hem de faiz bahis mevzuu olmıyan borçlar için kullanılan- başlıca kelimedir²⁷. Faizi, verilen borcun yekûnuna ithat usulü, biraz başka şekilde de olsa, bu Anadolu vesikalarında dahi tanındığı halde²⁸, Kültepe vesikalarında bir ticari tabir olarak Eski Babil'deki mânada bir *hubuttatum* geçmemekte ve *hubullam'un*, belirttiğimiz şekilde ve tamamıyla III. Ur'daki *HAR. ra* gibi, bu neviden borçları da ifade ettiği görülmektedir. *qiptum* bu vesikalarda, pek sarih olmamakla beraber, doğrudan doğruya borç münasebetlerini ifade eden bir tabiri değil, itimat üzerine her tüccarın birbirine emanet ettikleri her malı ifade etmekte ve emanetten doğma borç mânasına gelmektedir (aşağıda S. 437 vd.).

sında değişmektedir: Ungnad, NRU 160, 165, 168, 169, 177, 182, 191, 195, 201, 203, 207, 208 (1/5); 162 (1/4); 161, 163 (1/6); 167, 200 (1/10) vs. Vesikalarda hububat faizi nisbetinin ekseriyetle 1/3 oluşu hakkında: Pohl, TuM I/II, 25, 71, 73, 84-5, 93-4, 98, 104-5, 107-8, 110-1 vs.

²⁷ Borç alındığı anda faiz başlayanlar için: EL 22B, 3; 31B, 4; mühletinin, bitişinde tediye edilmeyen ve faizli hale geçenler: EL 42B, 4; 76B, 5; 83, 4; 90B, 5; 101, 8; faizden bahsedilmeyen *hubullum* yerleri için: EL 102A, 10,B 5; 125,5 vs. Fakat iki ortağın ticarete tahsis edilmiş mallarının miktarını gösteren, TC III 247 A metnindeki «i-na 2 1/2 ma-na 4 şiqil kaspim şa-ru-pi₂- im hu-bu-ul Puzur-İştar mera Pu şa-ah-io-Zi₃, şa Şu-¹¹ Adad i-gi₂-pu ŞA₂, BA 516 ma-na la,, 1 şiqil kaspum u₃ şı₂-ba-su₂ a-na ba-a-ba-at kaspi-şu-nu i-zu-zu.. . . = Pişah-ili'nin oğlu Puzur-İştar'ın borcu olan, Şu-Adad'ın kendisine emanet ettiği 2 1/3 mana 4 şiqil tasfiye edilmiş gümüşün 5/6 mana'dan 1 şiqil eksikliği Puzur-Aşşur'un, 1 1/2 mana 5 şiqil'i Şu-Adad'ındır. Gümüş ve faizi, onların alış verişe hazır malları olarak duracaklar . . . »ibaresi içerisinde geçen *hubullum* tabirinden, faiz "şibtum» tabirinin, ayrıca bununla birlikte zikredildiği ve *hubullum'un* yalnız olarak bulunduğu hallerde dahi, Kapadokya metinlerinde de hem borç hem de faiz mânalarını camî bulunduğu neticesine varılır.

²⁸ Bu vesikalarda birtakım para borçlarına doğrudan *şibtum* adı altında eklenen miktarları Babil'deki gibi yine para değil, hububat teşkil etmekte (EL 15; Neşredilmemiş A, 3a; B 6; B 29; C 8; C 10; Kay. 2; Hr. 13) ve bunlardan neşredilmemiş B 29 da 75 şiqil gümüş için yekûna 10 *naruqqum*; Hr. 13 de 750 şiqil gümüş için 100 *naruqqum* hububatın faiz olarak ilâve edileceği kaydedilmektedir ki, bunlar arasındaki nisbet ayniyet veya yakınlığı da meseleyi daha açıklaştırmaktadır. Bu neviden, faiz tutarı alacak senedinde gösterilmiş borçlara da *hubullum* tesmiye edilmekte olduğu ise, yukarıki örneklerden Hr. 13 metninde bu çeşit alacak münasebetleri için *habâlum* fiilinin kullanılmasından anlaşılır. Yani Kapadokya metinlerinde *hubullum'un* *hubuttatum* yerini de tuttuğu neticesine varılır.

Şu halde iştikakı sarahatle bilinmeyen *hubullum* tabiri²⁹ Eski Babil ve Eski Asur metinlerinde birbirinden şümul bakımından farklı mânadadırlar. Eski Babil'de kelimenin şümul sahası daha dar ve muayyen olduğu ve sadece faizi yürüyecek borçlan kastettiği halde, Eski Asur'da umumiyetle faizi yürüyecek veya faizi yekûna ithal edilmiş her çeşit "faizli borç,,u ifade eden, III. Ur'daki *HAR. ra'ya* muadil daha şümulü bir tabirdir.

Hususî hukuk vesikaları az olan Kas çağına ait vesikalarda da *HAR. ra nın* yine faizli borç mânasına geldiği anlaşılmaktadır³⁰. Orta Asur çağı vesikalarında ve bir yer müstesna³¹ Nuzi metinlerinde, *hubullum* tabirine rastlanmamakla beraber Asur kanununun 39 ve 48, inci maddelerinde görülmekte, bunlarda *hubullum'un* Eski Babil metinlerindeki mânada mı, yoksa Eski Asur metinlerindeki mânada mı olduğu belli olmamaktadır.

Buna mukabil Elam vesikalarından Akad çağına ait yalnız bir mukavelede umumî mânada borç mefhumunu karşılayan bir tabir olarak geçtiğini tesbît ettiğimiz *hubullum'un* (yukarıda n. 6), Eski Babil vesikalarıyla muasır olan ve şekilleriyle muhtevaları bakımından onlara benzeyen sonraki Elam vesikalarında sarih bir şekilde *sibtum* "faiz,,ın bir mütaradifi olarak kullanıldığını; *sibtum'un*³² bu vesikalarda para borçlarına ait faizi ifade etmesine mukabil, Eski Babil vesikalarındaki *hubuttatum*, *qiptum*, *taamiqtum* ve *tappütum* gibi bir takım ticarî tabirlerin de geçtiği bu, sonraki Elam vesikalarında, *hubullum'un* yalnız "hububat borçlarının faizi,, mânasına geldiğini görüyoruz³³.

²⁹ habâlum ve habbulûm Kapadokya metinlerinde «borçlanmak, borcu üzerine almak» (EL 194, 5; 210, 7; 218, 6; 130, 16; 137, 6, 17; 199, 7 vs.) mânasında geçtiği ve *hubullum* ile mâna bakımından birlik gösterdiği halde, Landsberger'in, manüskrisi elimizde bulunan *HAR. ra=hubullu* komanterinde etraflıca temas ettiği üzere, diğer bütün Akad lehçelerinde *habâlum* «hakkı gasbetmek, eza etmek, zarara sokmak» mânalarına gelmektedir (Ungnad, BB, S.300; VS I, Nr. 96, 3; 97, 3; Johns, ADD IV, S. 285a) ve bundan müştak olan *nahbalum* «konmuş tuzak» kelimesinde bu asli mâna kısmen korunduğu halde *hâbilum* «yakalayan', yakalayıcı» kelimesinde (KB VI I, S. 426) bu mânadan sapılmıştır. Bu sebeplerden dolayı *hubullum'un* bir fiil köküne ircaı meselesi şüpheli kalmaktadır.

³⁰ BE XV 30 a 2, b 2. Bu metinde borçlanılan 1 *gur* hububat *HAR.ra* olarak adlandırılmakta ve a7, b8 satırlarında *še u₃ maş₂ bi t₃ - ag₃ - e* «hububatı ve faizini tartacak» denmektedir. Diğer *HAR.ra* yerleri için: Torezyner, Altbabyl. Tempelrechnungen, S. 117.

³¹ Koschaker'in NKRU S. 53, n. 3 de bir Nuzi metnine istinaden işaret ettiği göre bir borçlu bir esireyi alacaklıdan *ana hubulli* «borç-olarak» almaktadır.

³² Hususile DPM XXII 31, XXIII 197-199 da görülen *še-am u₃ hu-bu-la-šu kaspam u sibtam* ibaresinden *sibtum'an* para borcuna ait faizi, *hubullum'un* da yalnız hububat borçlarına ait faizi gösterdiği anlaşılır. Hakikaten yalnız para borcu mevzu bahis olan bütün vesikalarda da *kaspam u sibtam* veya *kaspam u sibtatsu* ibareleri ile karşılaşılmaktadır: DPM XXII 22-25, XXIII 185.

³³ Bundan önceki haşiyeye bk. Aynı şekilde yalnız hububat borcundan bahsedil-

Yeni Babil vesikalarında ise, yukarıda temas ettiğimiz veçhile (s. 426), doğrudan faiz "*sibtum*," kelimesinin yerini almış bulunmaktadır. Bu inkişaf dahi *hubullum* kelimesinin aslında faizlilik mânasını meknuz bulunduğunun diğer bir işaretidir. Halbuki Yeni Âsur vesikalarında *habalu* Eski Asur'dakinden farklı ve Eski Babil'deklerle aynı olduğu halde, *hubullum* yine "faizli borç" mânasını muhafaza etmiştir³⁴.

milaîtum: Listelerde ve hususiyle *ana ittişu* serisinde Sümerce *su. ti. a* tabirine karşılık olarak bulunan bu tabir³⁵, Eski Babil vesikalarında geçtiği bütün yerlerde istisnasız olarak ideografik yazılışıyla gözükür. Akadca *lepû* "almak," ile karşılanan (bk. yukarıda n. 11) *su-ti'den* üreme *su. ti. a'ya* karşılık olmak üzere leqû'dan iştikak ettirilen *milqîtum* her ne kadar Larsa vesikalarında görülmemekte ise de, *su. ti. a'ya* ilk olarak III. Ur vesikalarında rastlanmaktadır³⁶. Sonradan ise yalnız Eski Babil'de geçen *su. ti. a* == *milqîtum*'ün, esas itibariyle *hubullum* gibi faizlilik mânâsı içinde meknuz bulunan bir tabir olup olmadığı kestirilemez³⁷. Çünkü esasen bu tabir mahdut misaller dışında, borç vesikalarında değil, umumiyetle çeşitli mahiyetteki teslim ve kabul mukavele ve makbuzlarında görülür. Yalnız, Schorr, UAR 75 A, da saraya borçlu olunan verginin, sarayın rızası ile bir başkasına (*Serum-ili'ye*) *su. ti. a* olarak devredilmesinden bahsedilmekte ve 180+180 *silâ* hububattan ibaret olan borcun *ribatu* "1/4 gelir," su³⁸ ile birlikte *Serum-ili* tarafından teslimi gerektiği kaydedildiği için *milqîtum* adını alan borçların da bir gelir veya faiz (?) ile mukayyet borçlar olduğu neticesine varılabilir.

usatam: Faiz bahis mevzuu olmaması dolayısıyla ticarî bir mahiyeti olmadığı anlaşılan, *asûm* "yardım, himaye etmek," kelimesinden müştak ve *HAR.ra=hubullum* serisinde *su. dir. ra* ve *su. ud. sud*^{ud}. *da* ideogramlarıyla karşılanan *usatam* tabiri³⁹ Eski Babil⁴⁰, Elam⁴¹ ve Orta Asur⁴² hukuki vesikalarında görülmekte, bunların dışında ise tarihi

len hallerde de sadece *şe-am a., hu-bu-la-şu* veya *şe-a-am itti hu-bu-li-şa* geçer: DPM XXII 33, 35, 37. XXIII 179-180, 182, 184, 186, 188-189.

³⁴ *habâlum* için: Johns, ADD Nr. 809, 5; 1133, 1; 668, Rs. 5; 1239, 8. *hubullum* için ARU, Nr. 656, 2; 237, 1; 43, 7.

³⁵ Haupt, ASKT, S. 56,9 vd. ve S. 98,1 vd. (Landsberger, *ana ittişu*, S. 22, 9-18, S. 117; CCT 19, 37).

³⁶ Meselâ: İTT 4913, 5164, 5494, 6048.

³⁷ Eski Babil kaynaklarındaki *milqîtum* = *şa.ti.a* yerleri için bk. UAR Nr. 75, A, 7; 164,5; 227, 1-11; 244,4; mektuplarda: Ungnad, BB Nr. 142,2.

³⁸ Landsberger, *ana ittişu*, S. 58, 46.

³⁹ II R 39 44-45 (Landsberger, *HAR. ra=hubullu* Taf. 1 I 16-17); Landsberger'in kanaatine göre KAJ 46,5de *u-si-ti* olarak geçtiğinden kelimenin müfret şekli *usatam* ve cemi şekli *usâta* 'dur. Halbuki Ungnad, UM X 2 III 6 da *u₂ -su-ut ili* yazılı olduğundan müfret şeklinin *usutu* olacağı düşüncesindedir.

⁴⁰ KU 190, 1763; Schorr, UAR 43, 2 ve S. 67.

⁴¹ DPM XXII 27. ⁴² Kosohaker, NKRU, S. 95 (KAJ 46,5).

kitabelerde ve isimlerin teşkilinde geçmekte; buralarda Ungnad tarafından, *HAR. ra --hubullum* serisindeki *su = gimillum* ile onu takiben sırada *su. dir. ra = usatum* kelimesi görülmesi, ve *su. dir. ra*'daki *su*'nun bazı Sümerce. metinlerde *usatum'a* karşılık oluşu gözönünde bulundurulur "fevkalâde hayır hanlık,, mânasında telakki edilmektedir⁴³. Yerlerini kaydettiğimiz Elam, Eski Babil ve Orta Asur hukuki vesikalarında ise "himaye, yardım maksadiyle verilen ödünç,, mânasındadır. Ve daima *ana usa/iti ndn* "yardım için vermek» şeklinde geçer, *usatum* olarak verilen borç, bize göre bu çağda dar ve basit mânada ödünç'e karşılık olduğu ve bunda faiz mevzubahis olmadığı için yalnız *mas₂. nu. tuk*'u ihtiva eden III. Ur ve Eski Babil ödünç vesikalarını da⁴⁴ *usatular* arasında saymak gerektiği kanaatindeyiz. Bunların dışında kalan ve hem *HAR. ra*" hem de *mas₂. nu. tuk* tabirleri bulunmayan, mabetlerle şahıslar arasında yapılmış mukavelelerin⁴⁵ vergi borçlarından doğma olduğunu sanıyoruz.

hubuttatum münasebetiyle görüleceği üzere, bunun *usatu dan* farklı, *hubuttatum*'un da dış görünüşte ve şeklen faizsiz olmamasına, güya faiz olmadığı vesikanın başında kaydedilen meblâğın aynı miktar dahilinde geri alınmasına etfedilebilmesine rağmen, *hubuttatum* ve bunun müteradifi olan *qîptum* muamelelerinde faize karşılık olan meblâğın alacak yekûnuna önceden ithal edilmiş olmasındadır, *usatum* geçen vesikalardan biri olan KU 190 da *usatum'unu* hasat mevsiminde tediye edileceği kaydına karşılık, Schorr, Nr. 43 de ve KAJ Nr. 46 da alacaklının istediği zamanda geri verme mecburiyetinin bulunması da daima alma ve verme zamanları tayin edilmiş olan *hubuttatum* ve *qîptum* vesikalarına nisbetle bir fark teşkil eder.

Bu tabirin sadece Eski Babil ve hususiyle Kapadokya metinlerinde görülen *tadmiqtum'dan* farkı ise, *tadmiqtum'in*, ticari işlerde yardımı dokunan kimselere, kâr getirmesi esas şart koşularak patronlar tarafından verilen, zarara uğradığı takdirde ise buna iştirak edilmeyen bir nevi borcu teşkil etmesi; halbuki *usatum'un*, belirttiğimiz gibi, doğrudan doğruya yardım mahiyetinde olup ticarî hiçbir mâna taşımamasıdır.

⁴³ ZA 38, S. 192 (Sanherib 1 5); IV R 34, Nr. 2, 4; *usatum* ile yapılmış adlar için: Stamm, MVAG 44, S. 212; Clay, PN of Cassit Priod (YBS I) S. 158; Ungnad, BB. S. 265; ¹¹ *Bel-usâti*: VS V 3, 36; başka örnekler ve *Marduk-bel-usâte* için: Delitzsch, HW s. 107 b.

⁴⁴ Pohl, TuM I/II. Nr. 1, 13, 20, 31, 102, 116; KU 1523, 1525; bu çeşit faizsiz borçlar Eski Babil'de saray mensuplarından (KU 189) ve mabetten (KU 1524) de alınıyordu.

⁴⁵ KU 160, 189, 1129, 1535-1537; Schorr; UAR, Nr. 53, 56, Nitekim yine bir mabetle bir şahıs arasında akdedilmiş olan, *HAR. ra* ve *maş. nu. tak* tabirine rastlamadığımız KU 164 mukavelesinde borç sebebinin vergi olduğu kaydedilmiştir.

III. Ur'a (Pohl, TuM I/II Nr. 3, 7, 33, 66, 68-69) ve Eski Babil'e (KU 1514, 1515-1518, 1528) ait olan ve yine *HAR.ra* ve *maş. nu. tuk* bulunmayıp şahıslar arasında akdedilmiş olan mukavelelerin akd sebepleri hakkında bir şey söylenemez.

Böylece hususî mülkiyet fikrinin ve ticaretin gelişmesine ve servet sahiplerinin eyilik yapma arzusuna bağlı olarak Eski Babil çağından itibaren gördüğümüz *usatum*'un Sümerce karşılıkları olan *su. dir. ra* ve *su. ud.sud⁴⁶. da 'nın* III. Ur vesikalarında görülmeyip yalnız listelerde geçmeleri dolayısıyla bunlara, diğer bir takım Sümerce tabirler gibi sonradan ticarî mânâ verilerek lugâte sokuldukları kabul edilebilir.

2 — *Ticarî gelişme neticesinde ortaya çıkan ticarî tabirler-*'

hubuttatum: Eski ve Yeni Babil vesikalarında müteaddid defa rastladığımız⁴⁶, Sümerce karşılığı *es. de.a* olan bu tabirin kökünü teşkil eden *habâtu* fiiline yalnız *alan=nabnîtu* serisinde *es. de. a = ha-ba-tum* şeklinde⁴⁷ rastlanır. Birçok *hubuttatum* geçen metinlerden ancak bir tanesinde de bu kelime *habâtu* fiili ile ilgili olarak bulunur⁴⁸. Listelerde *alâku* "gitmek" nun sünönümü olarak geçen ve preteritum şekli *ihbit* şeklinde olan *habâtu* ile⁴⁹, preteritum'u *ihbut* olan ve "gasp, yağma etmek,, mânâsına gelen *habâtu'yu*⁵⁰ bir tarafa bırakacak olursak; borç mefhumu ile ilgili ve dolayısıyla *hubuttatum'a* ve mânâsı ile mahiyeti ona benzeyen *hubtum'a*⁵¹ kök teşkil eden diğer *habâtu'yu*, hem *hubuttatum* gibi şahıs adlarının teşkilinde kullanılan bir kök unsuru olarak⁵², hem de müstakil olarak⁵³ metinlerde bulmaktayız.

alan = nabnîtu da es. de. a hem *habâtum* hem de *qâpu sa mimma* karşılığı olduğundan bu iki tabirin sünönüm olduğu meydana çıktığı gibi; *ana ittisu* serisinde de *es. de₂. a* hem *hubuttatum* hem de aslında *su. lal* ile karşılanan *qâpu'nun* karşılığı olarak geçmekte olduğundan⁵⁴,

⁴⁶ Eski Babil yerleri: KU 200, 203, 875, 900, 1128 (UAR 57), 1522, 1538; Alexander, Early babyl. letters, 82. Yeni Babil yerleri: Ungnad, NRU 160, 231, 234, 238, 239, 243 ve Glossar, S. 59. Elam yerleri için bk. Aşağıda n. 61.

⁴⁷ *eş. de₂. a=ha-ba-(a)-tu* (m): Ebeling, MAOG I, 2, S. 7, 68. *eş. de₂. a=qa-pu* *şa mim-ma* için : aynı yer, S. 6, 54.

⁴⁸ KU 900 (VS IX 120,5) : [x x x şij] qil KĪ. LA₂ še, [A-m] at-il Şamaş Piⁱⁱ Şamaş [mârat X] - piq- "Adad [Ī] b-ni- " Morduk u³ Da-bi-tum [i] h-bu-tu UD. EBUR - şe 3³ *şe. gar hu-bu-ta-sa^o i I • na ! -ad-di-iş-şim.*

⁴⁹ Stamm, MVAG 44. S. 318 a, b.

⁵⁰ Delitzsch, HW s. 268 b. Bu mânadaki *habâtu* Sümerce *gal, gir 3- hal, gir .. ve ir* kelimelerine karşılık olarak geçer : Deimel, Lexikon II Nr. 429, 4 ; 444, 30 ; 152, 13 ;, 232, 10.

⁵¹ KU 678, 1500; YBT II 41, 27; de Genouillac, Kiş II pl 48, Nr. 52; Ungnad, ABPh Nr. 11, 22. *hubtum*'un mânâsı da açıkça tesbit edilmiş değildir. Yalnız hususile KU 1500'den, borç karşılığında, geliri alacaklıya bırakılan tarla'ya *hubtum* dendiği kanaati hasıl olmaktadır.

⁵² Stamm, MVAG 44, S. 318, c.

⁵³ AJSL 33, S. 236, 19; TCL XVIII 110, 9; YBT II 109, 22 vs.

⁵⁴ Landsberger, *ana ittisu*, S. 20. Esas itibariyle *hubuttatum*'un karşılığı olan *eş. de₂. a* ile, *qiptum*'un karşılığı olan *şa.lal'in* Eski Babil ve Larsa Vesikalarından önceki metinlerde görülmemeleri dolayısıyla, bunların aslı mantarının yanında, sonradan bu tabirleri karşılayan, kelimeler olarak da Sümer lûgatında yer aldıkları söylenebilir.

ötedenberi Şimali Babil mukavelelerinde görülen *hubuttatum* ile Cenubi Babil'deki Larsa mukavelelerinde görülen *gîptum* "su. lal., un tamamiyle birbirinin yerini tutan tabirler oldukları tesbit edilmiş bulunmaktadırlar. 55. Yalnız Eski Babil'de şimdiye kadar gerek *hubuttatum* gerekse Rum'un bu tabirlerle adlandırılan borç vesikalarında "faiz yoktur,, ibaresinin geçmesi ve bazan mukavelenin başında geçen miktarın sonunda, iade formülünde, aynen tekrar edilmesine dayanılarak "faizsiz borç,, mânasına geldikleri umumiyetle kabul edilmiş (bk. n. 55) ve böyle bir borcun iktisadî bakımdan mânasının ne olabileceği üzerinde durulmamıştır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz veçhile, Eski Babil çağı alacaklılık ve borçluluk münasebetlerinde her halde akraba ve yakın dostlara himaye maksadile faizsiz olarak verilen *usatum*; ayrıca alış veriş işlerinde kendisinden yardım görülenlere (bilhassa *samallûm'lara*) kazanç getirmesi şartile verilen ve ziyana uğranırsa kapitalinin aynen iade edilmesi *Hammurabi* kanununda şart koşulan *tadmigtum* ile yanyana kendini gösteren *hubuttatum* veya *gîptum'un* hakikî mahiyet ve mânalarının tayini lâzım gelir. Eski Babil ve Larsâ vesikalarında bunlara doğrudan doğruya "faizsiz b:orç,, mânası verilmiş olmakla hem iktisadî bakımdan mahiyetleri açıklanamamakta, hem de *usatum* ile *tadmigtum'*dan ayırt edilmelerine imkân kalmamaktadır. Bize göre aşağıdaki sebeplerden, tamamiyle birbirinin yerini tutan ve birisi şimalde diğeri cenupta çıkan vesikalarda görülen *hubuttatum* ile *gîptum* doğrudan doğruya ticarî mahiyette, bir gelir ve faiz getirmek üzere verilen borçları teşkil ederler:

a - *hubullum* münasebetile (s. 428, n. 26) temas ettiğimiz veçhile, gerek *hubuttatum* gerekse *gîptum* mevzu bahis olan bazı vesikalarda kaydedilen borç miktarlarının küsurlarile tam rakamları arasında bir nisbet yapılıncı diğeri muhtelif nevi vesikalarda para faizleri için ekseriyetle tesbit edilen 1/5 (%20) ve bazan görülen 1/3, 1/4 ve hububat için tesbit edilen 1/3-1/5 (%3-%20) nisbetleri elde edilmektedir⁵⁶. Yine yukarıda belirttiğimiz şekilde *su. lal mas. nu. tuk* ibaresi bulunan Faust, Larsa 171, 155; hattâ KU 1534 metinlerindeki yekûnlar ve bunların küsûratiyle III. Ur çağına ait *HAR. ra. mas. nu. tuk* ibaresi bulunan

⁵⁵ KU VI S. 40, 48; Schorr, UAR, s. 67; Landsberger, *ana ittişu*, s. 115 ve n. 1 : *HAR.ra = hubullu* kommanteri manüskrisi.

⁵⁶ *hubuttatum* için : para borcu yekûnuna idhal edilmiş faiz nisbeti : KU 203 de 1/4.8, nisbetinde gümüş ve ilâveten 1 gur 200 sila hububat; Alexander, Early babyl. letters, Nr. 82'de 1/3 nisbetinde hububat; KU 875 de 1/5 nisbetinde hububat; KU 1538 de ise kıyasla borç miktarını teşkil eden yuvarlak rakamlı 5 şîqil'de 1/4 nisbetinde faiz ayırmak mümkün olacağını sanırız. Fakat *gîptum* yerleri bu bakımdan daha çok ikna edici mahiyettedir. Faust, Larsa Nr. 177 (—KU 1544) ve 155 de 1/5 nisbetinde para faizi; Nr. 135 de 1/4 nisbetinde para faizi ; Nr. 21 (—KU 1525)da 1/3 nisbetinde hububat faizi; KU 1534 de 1/5 nisbetinde para ve 1/3 nisbetinde hububat faizi; yuvarlak rakamlı Eilers, Nr. 10 da 1/4 nisbetinde hububat faizi. Bunlardan başka *qiptu=şu. lal* yeri: KU 1512.

Pohl, Nr. 17 metnindekilerin 1 1/6 *Şiqil 6 ŞE* den ibaret oluşu da bu yekûnlara dahil olan 1\6 *siqil 6 ŞE* (=36 *ŞE*) şeklindeki küsuratın 1 *sicil* (180 *ŞE*)in baştan hesaplanıp yekûna ithal edilmiş faizlerini teşkil ettikleri, umumiyetle III. Ur ve Eski Babil, hattâ bütün çağlar ve Yeni Babil faiz nisbetleri gözönünde bulundurulunca, açıkça meydana çıkmaktadır.

b - Bu hesaba müstenit sebebin yanında, umumiyetle paranın ve kış aylarında ödünç alınıp hasat mevsimi içinde iadesi⁵⁷ şart koşulmuş olan ve bu yüzden bir "Fruchtwucher" hasat ihtikârı olarak izahı mümkün olmayan, aynı zamanda, aynı çağda *usatum* vesikaları da bulunduğundan bunun yerini tuttukları, yardım ve himaye maksadiyle verildikleri de iddia edilemeyecek olan bu *hubuttatum* ve *qîptum* adındaki hububat borçlarının iktisadi mânalarının anlaşılması meselesi de onların "faizi borç yekûnuna ithal edilmiş borç"ları teşkil ettiğine bir delildir. Ancak böyle telâkki etmekle bunlara iktisadi bir manâ vermek mümkündür. Yoksa herkes kendi para veya malını kendi elinde tutar yahut bunları *hubuttatum* veya *qîptum* adı altında değil, *usatum* adı altında başkalarına verirdi.

c - Bazı vesikalarda *hubuttatum* ve *qîptum*'a takip eden *mas₂. nu. tuk* da, şimdiye kadar olduğu gibi *hubuttatum* ve *qîptum*'un daima faizsiz borçları teşkil ettiklerini gösteren bir ibare olarak değil, faizi yekûna ithal edildiği için, vesikada yazılı bulunan iade tarihine kadar geçen zaman müddetince, bir *hubullum* gibi telâkki edilerek ayrıca faiz "*şib-tum*," alınmayacağını açıklıyan bir tabir olarak telâkki edilmek lâzımdır.⁵⁸ Nitekim bize göre *hubuttatum* ve *qîptum* haddi zatında "faizsiz borç" değil de "faizi asıl borç miktarına katılmış borç yekûnu" mânasına alındıkları içindir ki bazan *mas₂. nu. tuk* ile bunların mahiyetlerinin sarahatle tesbit edilmesine lüzum görülmüştür. Bu çağlarda *hubuttatum* ve *qîptum* aslında "faizsiz borç,, mânasına gelen tabirler olsalardı bir de *mas₂. nu. tuk* ilavesine lüzum kalmazdı. Çünkü mevcut faizli borç mânasındaki *hubullum* 'un yanında bunların "faizsiz borç,, mânasından şüphelenilmeyeceği bedihi telâkki edilmek lâzımgelirdi. Bu sebeple *mas₂. nu. tuk*'un ancak muayyen bir faizlilik halini göstermek maksadiyle bazan bu kelimelerden sonra ilâve edildiğini ve bununla faizsizlik halinin değil, sadece faizlilik haline ait bir şeklin ve bu şekiller arasında da "faizin yekûnda dahil olması» meselesinin ifade edilmiş olduğunu sanıyoruz.

Böylece *hubuttatum* ve *qîptumun* Eski Babil çağında faizli fakat *hubullum*'dan farklı olarak, "faizi önceden senetteki yekûna

⁵⁷ Para ve hububat ödünç alma ve bu borçları iade zamanları hakkında etraflı bilgi Landsberger, Kultische Kalender (LSS VI) S, 19 v. d. de verilmiştir.

⁵⁸ Yukarıda kaydedilen *hubuttatu* yerlerinden yalnız KU 1128 de *mas₂. nu. tuk* bulunmakta, diğerlerinde görülmemektedir- *qîptu* yerlerinden ise ekserisinde *mas₂. nu. tuk* görülmekte ancak KU 1512 ve 1534 de görülmemektedir.

dahil edilmiş borç,, mânasına geldiklerini tesbitten sonra *hubullum'a* nisbetle bunların iktisadi mânasınının zaman farkında aranması gerektiği neticesine varıyoruz. Çünkü bütün mezkûr *hubuttatum* ve *qîptum* vesikalarında yukarda zikrettiğimiz gibi, faiz nisbetleri diğer vesikalardaki faiz nisbetlerini vermekle beraber, bunlarda faizi yekûna ithal edilmiş olan borçların alma ve tediye etme zamanları arasındaki mesafe umumiyetle bir seneden daha kısa olmakta ve en fazla sekiz aylık (Faust, Larsa 155; KU 1512) bir müddete varmaktadır. Yani *hubullum* olarak verilen para veyahut hububatin, bir yıl için kifayetli faiz miktarı *hubuttatum* ve *qîptum'da* ekseriya sekiz aydan kısa bir zaman için verilmiş olmakta ve *hubullum* ile *qîptum-hubuttatum* sünonümlerinin iktisâdi mahiyet cihetinden olan farkları bu noktada toplanmış bulunmaktadır⁵⁹, nitekim bizim, yekûn olarak verilen 12 gur'dan 3 gur'unu 1/3 (% 33) nisbeti üzerinden, aslında borçlu tarafından teslim alınan 9 gur'luk miktara katılmış faiz diye kabul ettiğimiz bir *hubuttatum* metninde⁶⁰ borçlu mühleti geçirirse daha bir. miktar faizin eklenmesi bir cezai şart olarak konmakta ve böylece *hubuttatum* muayyen şartlara göre verilen bir borç olarak kendini göstermektedir. Faiz mevzubahis olmayan bir halde böylece sert cezaî hükümler ve hem borcu alma hem de tediye etme mühletlerinin umumiyetle kaydedilmiş olması ve iade tarihine riayet şartı da *hubuttatum'un usatum dan* ayrı bir mahiyeti bulunduğuna ve ticarî ehemiyette bir tabir olduğuna delil teşkil eder.

Elam⁶¹ ve Yeni Babil (yukarıda s. 426) çağında ise *hubuttatum'un*, her çağda ticarî bir tabir olarak "sermaye, borçlunun teslim aldığı asıl-meblâğ» mânasına gelen *qaqqadum* ile yanyana ve birbirlerinin mânasına tekit eder mahiyette bulunmaları; *hubuttatum'un* geçtiği yerlerde olduğu tarzda *qaqqadum'un* geçtiği yerlerde de zamanında ödememek hallerinde borcun faizli şekle döneceğine dair

⁵⁹ KU 1538 de 15 günde iade mecburiyeti hususundaki kaydın izahlarımıza biraz aykırı düşüğünü itiraf etmek lâzımdır. Ancak diğer esaslı noktalar yanında buna çok fazla ehemmiyet atfedilmemek gerektir.

⁶⁰ Alexander, Early üabyl. letters, Nr. 82 : /2- gur še hu-bu-ta-tum U₂-še-ti-i²-ma 1 gur, 1 5/6 (Pİ) maş₂, u-ša-ab=12 gur hububat, faizi dahil borçtur. Vaktini geçirirse 1 gur, 1 5/6 Pİ faiz ilâve edecek.

⁶¹ İfade itibarıyla az önce bahsettiğimiz Alexander, Nr. 82ye benzeyen, fakat ondan *hubuttatum* ile *qaqqadum'un* aynı tutulması dolayısıyla ayrılan ve yazılı 1/3 mana borcun mühletini geçirmemek ve (geçirilirse) geçen zaman için faiz "*hubullum*" olarak 20 gur hububat vermek kaydı bulunan DPM XXIV 343 deki Elam vesikası dolayısıyla Elam'da da Yeni Babil'de olduğu gibi *hubuttatum'un* «faizsiz borç» mânasında kullanıldığı kanaatine varılır. DPM XXII, 28 de ise bunu tekit edici mahiyette, para borcundan ibaret *hubuttatum* zamanında tediye edilmediği takdirde para faizinin «*şibtum*» başlayacağı kaydedilmiştir. DPM XXII 34 metninde ise hiç faiz mevzubahis edilmemiştir, *hubullum* ve *hubuttatum'ua* diğer çağlar kaynaklarından farklı olarak Elam ve Yeni Babil'de aynı mânada olmaları, bu iki vesikalar grubu arasında diğerlerine nisbetle daha çok birbirine yakınlık olduğunun bir delilini teşkil eder.

kayıtlar bulunması dolayısıyla hakikaten "faizsiz borç,, manasına geldiği muhakkaktır. Aslında faizlilik mânasını haiz bulunan *hubullum*'un Elam vesikalarında ve Yeni Babil çağında doğrudan "faiz,, mânasını almasına muvazi bir şekilde; kendisini takip eden *mas₂. nu. tuk'un* tesiri altında "faizi yekûna ithal edildiği için senette mevzubahis müddet zarfında şeklen faizsiz,, görünen *hubuttatum da* da zamanla şekli mânanın aslı mâna haline geldiği anlaşılmakta ve Yeni Babil'de *hubuttuturnu* takiben *HAR. ra-su ia-a-nu* "faizi yoktur,, ibaresi de çok seyrek olarak görülmektedir⁸². Bütün Yeni Babil *hubuttutu* vesikalarından para borcuna ait olan NRU 160 vesikası bir tarafa bırakılacak olursa, diğerleri hububat ve hurma borcuna ait bulunmakta ve vesikalarda bunların kendi hasat mevsimlerine düşen aylarda ödenecekleri kaydedilmektedir. Bu sebeple böyle, mevsimlere uyan normal bir borcun faizsiz oluşu iktisadî bakımdan izahı güç bir mesele teşkil eder. Ancak, hem *hubuttutu* hem de *hubulla-su ia-a-nu* tabirleri geçmeyen⁶³ ve ekseriya hububat ve hurma borcu halinde kendini gösteren, tediye zamanlan da ekseriya bu mahsullerin hasat mevsimi olan vesikaların' mabet ve saraya ödenecek vergilerin, belki de tarla kira ve gelirlerinin borç vesikası haline sokulmuş şekilleri olmaları kuvvetle muhtemel bulunduğundan Yeni Babil çağında hakikaten "faizsiz borç,, mânasına gelen *hubuttutu* vesikalarının, mahiyet bakımından bunlarla bir arada mütalâa edilmesi belki mümkündür.

qîptum: hubuttatum'un Larsa metinlerindeki sünonümi olması dolayısıyla onunla birlikte mütalâa ettiğimiz *qiptum, ana ittişu* serisinde yalnız *su.lal* ile değil aynı zamanda *KUD. gal₂. la* ve *izkim. til. la* ile de karşılanmıştı⁶⁴. Bunlardan *KUD. gal₂. la* Akadca *bâbtum* kelimesine karşılık olarak da aynı yerde geçtiği ve III. Ur metinlerinden bilhassa birisinde⁶⁵ *se. HAR. ra* ve *sa₂. gal. gud'lara*, yani öğütülecek hububat ile hayvan yemlerine ait listenin sonunda bunların hepsine şamil olmak üzere kullanılmış olduğu için bunun esas itibariyle *qiptuma* değil *bab-tum'a* karşılık bir Sumerce tabir olduğu aşikârlaşmaktadır. *izkim. til. la* ise *qiptum* karşılığı olarak esasen yalnız *ana ittisu'da* görülmekte ve vesikalarda geçmemektedir. Bu sebeple *izkim. til. la'yı*, *qîptum\u* karşılayan ticari mahiyette, ve *su. lal' i* de ödünç tarzında (darlehensartig) bir tabir telâkki etmeğe imkân olmadığını⁶⁸, bilâkis bu

⁶² Ungnad, NRU 160, 5. Bir Antichrese «mukabil istimal» vesikası olan NRU 295 mukavelesi dışında, *hubuttutu* tabiri bulunmadan *şa la HAR. ra* tabiri geçen NRU 184 vesikasının da *hubuttutu*'lar arasında sayılması gerekeceğini sanıyoruz. Çünkü Yeni Babil'de *usatum'lar* bulunmadığı için, faizsizliğinden bahsedilen borç yalnız *hubuttutu* olabilir.

⁶³ Ungnad, NRU S. 233.

⁶⁴ Landsberger, *ana ittişu*, Taf. 2, I 66; 3,149-51, 53-56.

⁶⁵ Landsberger, *ana ittişu*, Taf. 3, I 48, 52; Deimel, *Orientalia* 15, S. 61 I B, 62; Fisch. *Iraq V*, S. 168-169.

⁶⁶ Kars. Landsberger, *ana ittişu*, S. 115.

Sumerce tabirlerden *su. lal'in, hubuttatum* münasebetiyle bahsettiğimiz şekilde, ticari mânada bir borcu ifade ettiğini sanıyoruz. Bunu, *qîptum'un* vesikalarda daima *su. lal* ideogramıyla geçmesi tekit eder.

qiptum ve hele *qâpum* Kapadokya vesikalarında da, sık görülür. Önce belirttiğimiz veçhile, *qîptum* bu metinlerde, mânası açıkça anlaşılan bir tabir değildir. Bir mektupta⁶⁷ "benim *qîptum'umu* teşkil eden kalay, (yani) senin kalayın bozulmuştur,, ibaresi içinde, diğer bir mektupta⁶⁸ ise "[malı] ya sat [yahut] *qîptum* [olarak] ver!,, ibaresi içinde görülmektedir.

Buna mukabil *qâpum* fiiline Kapadokya metinlerinde daha sık rastlanır. Bunlardan *qîptum'un* mânasını tayine yarayabilecek olan bir mektupta⁶⁹ "kalay ve kumaşları peşin olarak verdiler, *qâpum* etmediler ,,; diğer birisinde⁷⁰ "siz, *qâpum* etmesine *qâpum* ettik ve geri kalanı ucuz,, pahalı satacağız, parayı da sana göndereceğiz, diyorsunuz; sizler kardeşlerimsiniz, ya *qâpum* ediniz, yahut ucuz, pahalı satınız,, ve nihayet başka bir vesikada⁷¹ "Y'nin *qâpum* ettiği, X'in *hubullum'unu* teşkil eden 2 1/3 mana gümüştendir.....,, cümleleri içerisinde yer almaktadır.

qîptum için verdiğimiz bu örneklerden birincisinde, metnin müteakip satırlarında mevzubahis bozuk kalay yerine eyisi istendiği ve iyi kalay fiyatının yüksek olduğu bildirildiği için *qîptum'un* sadece bir nevi "satılmak üzere bırakılmış, emanet edilmiş mal,, mânasını haiz olduğu kanaatinâ varılır, ikinci cümle ve bu cümle münasebetile haşiyede kaydettiğimiz *bel hubulli'yi* andıran *bel qîptim* tabirini, *qâpum* için verdiğimiz ilk iki cümle ve hele *qâpum* edilen paranın *hubullum* olarak tesmiye olunduğu üçüncü ibareyle karşılaştıracak olursak, *qîptum* için "emanet edilmiş mal,, ve *qâpum* için "malı emanete vermek ,, mânalarının hakikaten uygun düştüğü görülür ki, bu *Hammurabi* kanununun 107. maddesindeki *qâpum'un* ticaret emtiasını emanet etmek mânasına temamiyle uyar. Son yerde malın *qâpum* edilmesi halinin *hubullum* olarak adlandırılması, mukavelelerde hiç karşılaşılmayan *qîptumun*, tüccarlar arasında *hubullum'u* tevhit eden "emanetten doğma borç,, mânasında da kullanıldığı anlaşılır. Böylece *hubullum* haline

⁶⁷ TC II 42 3-5 : AN. NA *şa qi₂ -ip- ti₂-a AN.NA -ka₃ ma su₂-uh.*

- 68 KTS 20, x + 2-3 : *lu a-na ş_i-a-ma- [tim la a-na] qi₂-ip-tim i-di2-[şa-nu-ma].* CCT III 8b, 14 ve 40 da ise *bel qîptim* tabiri geçmektedir ki, bu Kapadokya metinlerinde gördüğümüz *bel hubulli* « alacaklı »,ya (EL 106, 2; TC III 252,3) muadil bir tabirdir.

⁶⁹ TC III 130, x + 17-18 I AN.NA *u₃ TUG₂ H.L.A a-na i-ta₂-at-lim i-du-nu la i-qi₂-pu.*

⁷⁰ TC II 22, 5-11: *um-ma a-tus-nu-ma şa qi₂-a-pi₂-im ni-qi₂-ip u₂ ş_i-ta-am ba-ba-ti₂-iq u₃ ua-tu₃-ur ni-da-ma kaspam nu-ş_{eş}-ba-laz-kam a-hu-a-a a-tu₃-nu la ta-qi₂-pa lu ba-ti₂-iq u₂ ua-tu₃-ur ta-di₂-na*

⁷¹ TC III 247, 1-5. Bu metnin gerekli parçasının transkripsiyon ve tercümesi için bk. yukarıda n. 27.

geçen meblâğın, aynı metinde görüldüğü şekilde, faizinden de bahsedilmektedir⁷².

Elam vesikalarından yalnız bir tanesinde⁷³ *qiptum* "su. lal., tabiri geçmekte ve burada *qaqadum* (yukarıda S. 425 vd.) adını alan meblâğ aynı zamanda *su. lal* yani *qiptum* olarak da isimlendirilmekte olduğundan Kapadokya metinlerindeki yakını bir mânada "itimat, emanet edilen, borç olarak verilen mal,, mânasına geldiği anlaşılmaktadır.

tadmiqtum : *Eski Babil, Elam ve Eski Asur* vesikalarında karşılaşılan bu tabirin şimdiye kadar kat'i mânası tesbit edilmemiştir. Bazıları bunu "faizsiz ödünç"⁷⁴, bir kısmı da "yardımcının kendi hesabına işletmesi için verilen ödünç,, mânasına telâkiki etmişlerdir⁷⁵. *Hammurabi* kanununun 102. maddesindeki, kendisine tüccar tarafından *tadmiqtum* olarak verilen parayı ziyan ettikleri halde *samallûm* "tüccar yardımcısı"ların, ancak verilen meblâğı "*qaqqadum*,, iade mecburiyetinde oldukları kaydı, 99-101. maddelerindeki, yine *samallûm'* lara, doğrudan doğruya patronlar hesabına işletilmek üzere verilen ve kazandıkları takdirde faizini ve paranın anasını günü gelince tüccarlara iade mecburiyetiyle, ziyana uğrama halinde ana meblâğı "*qaqqadum*,, iki misliyle ödeme mecburiyetine ; öteyandan ise, bir kimsenin diğer bir kimseye *tappûtum* olarak verdiği meblâğın zarar ve ziyanının ikisi tarafından paylaşılacağı hükmünü havi bulunan kanunun 98. maddesine aykırıdır (bu madde hükmünün diğer *tappûtum* vesikalariyle olan ayrılıkları aşağıda belirtilecektir). Bir kerre sadece kanunun bu maddeleri gözönünde tutulacak ve bunlar, iki şahsın *Şamas* mabedinden *tappûtum* olarak 20 mana, *tadmiqtum* olarak 6 mana olmak üzere yekûnen. 26 mana gümüş aldıklarına ve seyahatları sonunda bu parayı ve elde edilen kân tediye edeceklerine dair olan KU 1551 (= Eilers, Nr. 9 = Faust, Larsa 145) metni ile karşılaştırılacak olursa *tappûtumun*, şahısların aralarında "birisi sermaye koymak, birisi de' onu işletmek ve zarar ziyanda ortak olmak kaydıyla yaptıkları iş,, mânasında olduğu ve *kasap tappûtum'in* bu mânada bir borcu teşkil ettiği, *tadmiqtum'un* ise, *tappûtum'a* nisbetle "tüccarlar tarafından *samallûm'* ara verilen ve zarar ziyan ihtimalini hesaba katmadan kazanç şartını ve doğrudan kazançta ortaklığı esas tutarak alınan borç,, olduğu kanaatine varılır. *tadmiqtum'un* bu mânasını, KU 1551 de olduğu gibi KU 1550 'de de görülen kazanç "*nemelum*,, tabiri tekit eder. Yalnız

⁷² Landsberger de Kapadokya metinlerindeki *qiptum'u* üçüncü bir şahsa emanet edilmiş mal olarak almakta ve *qiptum'un* aslında ödünç ile ilgisi bulunmadığına da işaret etmektedir: bk. yukarıda n. 66.

⁷³ DPM XXIII 190. *qâpum* «emanet etmek» için: DPM XXIII 270-272.

⁷⁴ Landsberger, OLZ 1922, S. 409; Lewy, EL I S. 239 b.

⁷⁵ Koscbaker, KU VI, S. 50; Eilers, AO 31, 3-4, S. 29 n. 4.

KU 1551 'de dikkati çeken nokta, *tadmiqtum* ve *tappûtum*'u alan iki şahsın kanundaki, *tappûtum* münasebetiyle mevzubahis, müsavi şartlar içerisindeki, sermayeye muhtaç yardımcı tüccarları mı, yoksa *tadmiqtum* münasebetiyle veya doğrudan doğruya patron hesabına ticarî faaliyet dolayısıyla geçen *samallûm*'ları mı kastedtiği meselesidir. Hemen görüleceği üzere burada da *samallûrrilar* değil, sermayeye muhtaç tüccarlar mevzubahis olmalıdır⁷⁶.

Görüldüğü tek Elam vesikasında⁷⁷ *tadmiqtum*'ın ticarî seyahat esnasında ödeneceğinden bahsedilmesi dolayısıyla Eski Babil vesikalârındaki mânada kullanıldığı söylenebilir.

Kapadokya metinlerinde de *tadmiqtum*, ya bir çok metinlerde olduğu gibi kurban ve takdis, işlerine, tanrılara ve mabetlere tahsis edilmek üzere veya çeşitli hediyelerle bir arada⁷⁸ gönderilen yahut gönderilmesi istenen para veya herhangi bir madde; bir diğer metne göre bir takım ihraç ve ithal eşyası, altın ve gümüş gibi *nishatum* "gümrük vergisi?", alındığından bahsedilen ve bir kimseye verilen bir miktar altın⁷⁹; diğer bir metinde iki ayrı şahsa ait 5 ve 2 şîqil miktarındaki *parzillum* "demir,, ların ve üçüncü bir şahsa ait 6 mana kalayın yekûnudur. Ve bunlar bu kimselerin vekili olan *Puzur - İstar* tarafından *iadmiqtum* olarak verilmişlerdir⁸⁰. Nihayet bir başka metinde, kendisine *tadmiqtum* olarak verilen ve *dammuqum* edilmesi yani "değerinin verilmesi,, istenen bir ağır kumaştır⁸¹ ki, bu metin dolay isiyile *tadmiqtum* ve *dammuqum* arasındaki mânâ irtibatını da tesbit etmiş oluyoruz.

Eski Babil kaynaklarında yalnız para için mevzubahis olan ve kazanç şartını esas tutup bunda ortaklık manâsını taşıyan *tadmiqtum*, görüldüğü

⁷⁶ Eski Babil çağına ait olduğu artık kabul edilen (Landsberger, *Symbolae Koschaker*, 5. 230, n. 44; Walther, *LSS VI 4-6 S. 87*; Gadd, *Symbolae Koschaker*, S. 102 vd.), fakat, Schorr tarafından vaktiyle Kas çağının başlangıç zamanlarına ait olduğu iddia edilmiş olan (SHAW 1915, 4; S. 5), borçtan muafiyet (Seisachthie) konusu ile ilgili bir metnin B paragrafında da, *tab.ba (=tappûtum)* ve *tadmiqtum* «X şa şe-am kaspam a bi-şal-am a-na harrânim a-na tab.ba [u a-na ta-ad]-mi-iq-tim il-qu-u i-na-ad-di-in» tarzında yan yana ve iadesi lâzım gelen borçlar olarak geçerler.

⁷⁶ DPM XXII 39.

⁷⁸ Meselâ: EL 151, 153; KTHahn 8,19 ; 9,27; TC III 29,31; 40,32; 103,5; 202, 10- 12; 207,15 ; Neşredilmemiş C 27; Eilers, *Gesellschaftsformen*, S, 28. n. 2 de diğer birkaç yer daha kaydedilmiş ve *tadmiqtum*'a mümasil teşkil örnekleri verilmiştir.

⁷⁹ EL 234,11.

⁸⁰ Neşredilmemiş C 33,5 - 12: *şîqil par,-zi-lam İlum-i-di-na-su 2 şîqil par,-zi-lam l-ka-piga 6 ma-na AN.NA İ-ku-nu-um Puzur-İstar a-na ta-ad-mi,-iq-tim i,-di-şu-nu-*

⁸¹

Hr. 28 b,3-12: 1 *şubatam ka-ab-tam şa a-na ta-ad-mi-g-iq-tim ad-di2-na-ku-ni şa-ma be-lı a-ta kaspam şı,-im şubâtım ka-ab-lım da-mi,-iq-ma a-na A-mur -ili [dî]-in-ma [A]-mur-ili lu-ub-lam. BİN .IV 227,7 de de yine kumaşlardan *tadmiqtum* diye bahsedilir,*

üzre, Kapadokya metinlerinde hem para, hem de çeşitli ticari emtia için mevzubahis olmakta ve Eski Babü'in kazanç "nemelum,, şartına mukabil burada *dammuqum* == değerini vermek esası kendini göstermektedir. Bir çok yerde, takdis paraları ve hediyelerle bir arada bulunan ve böylece takdis parası olarak gönderilen altından *nishatum* alınmamasına karşılık, bir defa altından ibaret *tadmîqtum*'dan *nishatum* alınmasından bahsedilmesi de, yine bunun ticari mahiyeti hakkında bir fikir verir. Bütün bunlara göre Eski Asur metinlerinde *tadmîqtum*'un, Eski Babil'den biraz farklı olarak "itimat edilen her kimseye değeriyle satması için bırakılan mal veya işletmek üzere verilen para,, mânasına gelen bir tabir olduğu kanaatine varılır.

*samalla'um*⁸² tabiri Kapadokya metinlerinde geçmekle beraber, *Hammurabi* kanunu dışında Eski Babil vesikalarında *tadmîqtum* ile bir arada geçmediği gibi, bunlarda da *tadmîqtum* ile birlikte görülmediği için, *tadmîqtum* bu kaynaklarda doğrudan doğruya *samalla'um* 'a bağlanamaz. *tadmîqtumun* bunlarda oldukça çok olan yerler dolayısıyla de belki akraba kimselere ve ticari işler yüzünden münasebette bulunulan şahıslara verildiği anlaşılmakta, para olarak verildiği halde de, verenin kazanca iştiraki noktası kapalı kalmaktadır. Bütün bunlardan sonra Koschaker tarafından *tadmîqtum* için verilen " Geld zur freien Verfügung „ mânasının para mevzubahs olunca patronun kazanca iştiraki ve mallarda ise, değerini verme "*dummuqum*" hususlarının da birlikte dikkate alınması suretiyle daha isabetli olduğu neticesine varılır.

tappûtum: *tadmîqtum* münasebetile, *Hammurabi kanununun*, tek ortağı dikkate alan 98. maddesine ve çift ortaktan bahseden KU 1551 (Faust, Larsa Nr. 145) metnine göre *tappûtum*'un "birisi sermaye koymak, diğeri onu işletmek ve zarar ziyanda ortak olmak kaydile yapılan iş,, mânasını aldığını kaydetmiştik, *tappûtum*'u ticarî ve zirâî bakımdan etraflıca mütalâa eden Eilers⁸³ bizi burada ilgilendiren ticarî mânadaki *tappûtum* için "borçluya mal (Eigentum) tedarikine yarayan ödünç,, mânasını tesbit etmekte ve *Hammurabi* kanunundaki, alacaklının da zarara iştiraki kaydının tatbik sahası bulmadığını, çünkü *tappûtum* işi ile ilgili, *İbisin* zamanından başlamak üzere Sumerce veya Akadça yazılmış olarak muhtelif yerlerde ele geçmiş olup *Samsuditana*'ya kadar tarihlenen; iki tanesi de Eski Babil damgasını taşımakla beraber Orta Asur çağına ait olan 50 kadar vesikaya göre⁸⁴ alacaklının haklarının kayıtsız surette teminat altında

⁸² EL 257,10; 327,8; 338,20; 340, x + 13.

⁸³ Eilers, Gesellschaftsformen, S. 38 vd. ; Landsberger, *ana ittişu*, S. 134.

⁸⁴ Eilers, aynı eser, S, 3 vd. Bu vesikalardan bazıları için eserin sonunda S. 57 vd.'a baki Eserin 3. sayfasında kaydedildiği üzere, ilgili parçaları burada, S. 54-56 da verilmiş olan *ana-ittişu* ve *HAR- ra = haballa* serileri *tappûtum* meselesine temas eden diğer kaynaklardır.

bulduğunu ileri sürmektedir⁸⁵. Hakikaten bu vesikalarda *tappûtum* olarak yardımcı tüccarlar tarafından alınan meblâğların, büyük tacir istediği zaman iade edileceği kaydı bulunmakta, bazılarında da iade müddeti "ticarî seyahatin sonunda ödeyecek,, veya "şu kadar zaman sonra ödeyecek,, kayıtlarıyla kesin olarak tayin edilmiş bulunmaktadır⁸⁶. Sonra ziyanda ortaklık meselesi vesikalarda hiç tesbit edilmediği gibi kazançta ortaklık meselesi de, KU 1551 deki kayıt hariç, Babil vesikalarında açık olarak kendini göstermemekte, ancak Elam vesikalarından bu hususta açık bilgi edinilmektedir. Eski Babil vesikalarında bilâkis sermayeyi veren tüccara kendisinden alınan ve miktarı mukavelede yazılı olan meblâğ ödendikten sonra, parayı işleten birkaç ortak arasında bu meblâğ ile temin edilen kazancın paylaşılacağı kaydı vardır⁸⁷. Az sonra görüleceği üzere Elam vesikaları arasında da buna benzeyenleri görülmektedir. Bize göre bu çeşit Babil ve Elam vesikalarında sermayedarı, Eilers'in düşündüğü gibi "pasif bir *tappûm*,, veya "zarardan âzâde tutulan bir sakin ortak,, telâkki etmeğe imkân verecek kayıt veya imâ yoktur⁸⁸. Bunlarda sermayedar sadece ödüne para veren kimse olarak tezahür etmektedir. Böyle olunca da bu nevinden *tappûtum* muamelelerinin sermayedar "*unmeahum*,, bakımından ticarî ve iktisadî mânası kapalı kalır. Ve tek izah yolu Eilers, Nr. 7 ve 8 vesikalarında ve buna benzeyenlerde muhtemel ve muhammen kârın da *tappûtum* mukavelesizdeki meblâğa ithal edilmiş olacağıdır⁸⁹. Bu halde ise meselâ, Eilers, Nr. 8 deki, alınan sermayenin *tappûm'lar* tarafından ancak koyun satın almak maksadiyle işletileceği şartı bize lüzumsuz görünüyor. Öte taraftan bu gibi hallerde doğrudan doğruya borç mukavelesi yapmak mümkün iken sermayedar ile başkasının sermayesini işleterek para kazanan küçük tüccarlar arasında muhammen geliri yekûna ithal edilmiş birer *tappûtum* mukavelesi yapılmasının sebebi anlaşılabilir. Ancak, *tappûtum* mukaveleleri umumiyetle kısa zamanlar için yapılmakta olduklarından, yekûna ithal yollu *tappûtum* mukavelesine göre ödünce vermenin dahi sermayedarâ daha kısa zamanda, faize vermekten daha fazla kâr temin ettiği tarzında bir izah yapılabilir. Tek şahıslarla yapılmış olup, bir kısmı iade kaydından başka bir şey ihtiva etmeyen, bazılarında bu kayıt dahi

⁸⁵ Eilers, aynı eser, S. 16, 36 ve n. 5. Bu hususta ayrıca bk. Koschaker, KU VI, S. 49,

⁸⁶ Eilers, aynı eser, Nr. 2-4; 6-11.

⁸⁷ Eilers, aynı eser, Nr. 7-8; 11 (KAJ 32).

⁸⁸ Landsberger, Ark. Derg. IV, S. 22, Eilers, aynı eser, S. 36. Fakat bu halde de haklı olarak tüccarın sermaye vermesinin kendisi bakımından iktisadî ne gibi bir mânaya haiz olduğunu sormak zorunda kalırız.

⁸⁹ Orta Asur çağına ait aynı tipdeki KAJ 32, 8 (=Eilers, Nr. 12) de *ummeânûm'a*. iadesi gereken miktar *SAG. DU* olarak adlandırılmakta ve bu *SAG. DU* «*qaqqadum*» her çağda borç veya alacağın aslı anlamına gelmekte olduğundan (yukarıda. 11) bu metnin, sermayenin muhammen kârı da yekûna katılmış bir *tappûtum* muamelesi olması mümkündür.

bulunmayan *tappûtum* mukavelelerinin⁹⁰ yine bu muhammen kazancı yekûna ithal edilmiş olanlar arasında sayılması gerektiğini sanıyoruz. YOS V 128 (=Eilers, Nr. 10) metninde iki ortak tarafından alınan hububatın *qiptum* olarak tesmiyesi de bir kısım *tappûtum* meselelerinin *qiptum* muameleleri gibi talâki edildiğinin bir delili olmalıdır.

Bu hallerin dışında *ana ittisu* serisine göre⁹¹ bir de, yine birden fâzla ortak arasında, *tappûtum* kelimesi yazılmamış olmakla beraber, sermayedardan alınan meblâğın ve ona ait faizin ayrılmasından sonra geri kalan kârın ortaklar arasında taksim edilmesi suretinde tezahür eden diğer bir ortaklık şekliyle karşılaşmaktayız. Bu şekle göre tanzim edilen *tappûtum* mukavelelerinde ortaklar tarafından alınan meblâğ gibi her halde faiz nisbetinin de kaydedilmiş olması ve *ana ittisu*, Taf. 6, I 20-25 de zikredilen, ticarî seyahattan dönüşten sonra ortakların tanrı huzurunda zabıt tutup borç olarak alınan (?) sermayenin anasını ve faizini bu esaslara göre ayırmış olmaları tabîidir.

Elam vesikalarında da ziraî⁹² ve ticarî mânada *tappûtum* mühim bir yer işgal etmekte ve Eski Babil'de gördüklerimize çok benzemektedir⁹³.

Şu halde ticaretin şekillenip geliştiği ve bu yüzden çeşitli ticarî tâbirlerle karşılaştığımız Eski Babil çağında ve aynı çağa düşen Elam vesikalarında ticarî mânada olmak üzere muhtelif ortaklık şekilleriyle karşılaşmaktayız. Bu bakımdan Eüers'in düşündüğü gibi, sadece tatbik sahası bulmadığı iddia edilen *Hammurabi* kanununun 98. maddesi ve buna ilâveten, kazancın paylaşılmasını desteklemesi bakımından KU 1551 vesikasıyla diğer bütün *tappûtum* vesikaları arasında tek cepheli bir fark göze çarpmaz. Aksine bilhassa mukavelelere göre de muhtelif tarzda cerayan etmiş ortaklık şekilleri tesbit edilebilmektedir. Bunları şöyle gruplandırabiliriz:

A- Sermayedarın *tappum*'lardan birini teşkil ettiği *tappûtum* vesikaları:

a- Sermayedarın kâr ve zarara iştiraki (HG parag. 98).

b- Sermayedarın yalnız kâra iştiraki (KU 1551).

c - Sermayedarın yalnız kâra iştiraki, masraflara karışmaması (DPM XXII 120-122, XXIII 270-273).

d - Sermayedarın yalnız kâra iştiraki, masraflara karışmaması ve sermaye üzerindeki itirazlara karşı duruşu (DPM XXII 123).

B- Sermayedarın, muhammen kârı yekûna ithal edilmiş olarak sermaye verdiği *tappûtum* mualeleri:

a- İade şekline ait bir kayıt bulunmayanlar (Eilers Nr. 1).

⁹⁰ BE III. 1, 16 (= Eilers, Nr. 1); Eilers Nr. 2 ; YOS V 242 (=Eilers, Nr. 3); TCT X 75 (Eilers, Nr. 4).

⁹¹ Lanclsberger, *ana ittisu*, Taf. 6, I. 12-33.

⁹² DPM XXII 119-124, XXIII 270-276.

⁹³ DPM XXIII 277-281,

- b- İade şekli tesbit edilenler (Eilers, Nr. 2-4; 6; DPM XXIII 274).
 c - İadesine ve kârın birkaç ortak arasında taksimine dair kayıt bulunanlar (Eilers, Nr. 7).
 d- Sermayenin ortak tarafından muayyen maksatla kullanılacağına (?) dair olanlar (DPM XXII 124).
 e- Sermayeyi ortakların muayyen maksatla kullanacaklarına (?), iadesine ve kârın ortaklar arasında taksimine dair kaydı ihtiva edenler (Eilers Nr. 8).

C - Faizi, alınan meblâğın iadesi sırasında hesaplanacak ve ondan sonra kârı ortaklar arasında taksim edilecek olan (?) *tappûtum* muameleleri (*ana ittisu*, Taf. 6, 1)⁹⁴.

D- Ortaklıkta hesaplaşma muameleleri (DPM XXIII 275).

Kapadokya metinlerinde de *tappdutum* meselesine CCT III, 20, 30 ve Hrı. 1, 1-20 metinlerinde rastlamaktayız⁹⁵. Bunlardan açıkça anlaşılamayan ilki, şahsî meselelere ait olmalı ve ticarî mânada *tappûtum* muamelesi ile ilgili bulunmalıdır⁹⁶. İkincisi ise 4 şahıs arasında yapılan bir ticarî ortaklığa aittir⁹⁷. Bunda bütün sermaye ve hattâ ortakların masrafı karşılığı bir büyük tüccar tarafından verilmekte, 20 mana gümüşten ibaret sermaye ile yalnız *amütum* "bir kıymetli

⁹⁴ Eski Babil mektuplarındaki, ticarî mahiyette olmayan ve sadece »arkadaşlık etmek, yardımda bulunmak» manâsında kullanılan *tappûtam alâka* için bk. Ungnad, BB, S. 402.

⁹⁵ Sumerce *tab.ba'dan* muktebes, Babil metinlerindeki *tappû* ve Kapadokya metinlerindeki *tappa'um* «arkadaş» un iktibas tarzı ve muhtelif lehçelerde geçtiği yerler için : Eilers, Gesellschaftsformen S. 2 ve n. 7. Kapadokya metinlerindeki yerlerine ilâve olarak bk. EL 249, x + 11; 252, 30; 253, 3; 262, 30; 263, 30; 268, 38; 269, 25; 270 x + 11; 271, 10; 272, 7; 289, x + 6; 330 a, 26.

⁹⁶ *u₃ a-na-ku a-ša-al-ma um-ma şu-ut-ma ta-pa₂-U2-tum-ma u₂-ta-pa₂-šu mi₃-ma-ma U₂-la₂ u₂-ta-pa₂-šu it-bi-a-ma i-fa-ša-am.*

⁹⁷ *A-şir-ri'Sİ2 a Şa-Su₂-in Za-ha-a e-pu-lu um-ma A. U₃ Ş.-ma I₁-na-a şa ki-ma tamkarim a-ta ki-ma ra-me-ni-kas Ka₃-lu-a mera Puzur-Adad ki-ma Ha-na-nu mera Şiz-li-tıştar A-laş-hi-a mera Na-nu-u ki-ma A-la- bi-im mera A-şir-ma-lik 4 a-tug-nu tap-pa₂-U2-tam te₂-pu-şa-ma ma-ma-an i-ba-ri-ku-nu kaspam mi₃-ma la₂ nal-di%-i 20 ma-na kaspam ri-iş kaspim a-na KU₃ AN şa-a-mig-im 1/2 ma-na kaspam a-na gam-ri-ku-na İ-na-aşa ki-ma tamkarim i-di₂-na-ka-nu-ti^-ma kaspum o-na Puzur-A-şir mera A-şir-i-mi₃-ti₂ şa ki-ma tamkarim pa₂-qi₂-td-ma a-hu-am ba-lim a-hi-im mi₃-ma la₂ e-pa₂-aş" (Tüccarın çocukları olan) A. ve Ş. Zaha ya cevap verdiler : İnâ tüccarın vekilidir. Sen kendi yerinesin. Kalua Hanunu'nun vekilidir. Alahia Alabum'un vekilidir. Siz dördünüz *tappûtum* yaptınız ve içinizden hiç biri (başka maksatla) para koymasın. (Sermayenin) aslı olan, *amütum* satın almaya mahsus 20 mâna gümüş ile masrafınıza karşılık 1/2 mâna gümüşü tüccarın vekili İnâ size verdi ve para tüccarın vekili olan Aşşir-imitti'nin oğlu Puzur-Aşşir'e teslim edilmiştir. Kardeş, (yanında) kardeş olmaksızın (yani ortaklar birbirinden ayrı olarak) birşey yapmıyacak.»*

maden,, satın almak şartı koşulmakta, bunların birbirinden ayrı iş yapmamaları gerektiği de metinden anlaşılmaktadır. Vesikanın sonunda birbirleriyle ortak, dört küçük tüccarın bu şarta riayet etmeyip kendi hesaplarına iş gördüklerinden şikâyet edilmektedir. Böyle bir metinden küçük tüccarların bu gibi bir işden faydalarının ne olacağı hususunda bilgi edinmek mümkün olmamaktadır⁹⁸.

⁹⁸ Kapadokya metinleri arasında *tappûtaih* muamelesinin izleri böyle seyrek görülmekle beraber, başkaca çok girift olduğunu bildiğimiz *Koloni ve Eski Asar* ticaret sisteminin ortaklar bahsinde, *şalışâtum* (kazancın 1/3 ü) esasına dayandığı, Landsberger tarafından (Ark. Derg. IV, S. 20 vd.) yeni bir metne istinaden kat'i olarak tesbit ve izah edilen ve esasen Lewy tarafından (EL II, S. 100-107) mahiyetleri vaktiyle tanıtılan *naruqqu - muameleleri* mühim bir yer tutar (E. Bilgiç, Fak. yıllığı, S. 943). Gerek bu muamelelerin teferruatı, gerekse yine yalnız Kapadokya metinlerinde görülen *ana ebbutim ndn* =s veresiye vermek ile *ana be'alim ndn* ve *be'ulâtum* meselelerinden ayrıca hazırlığına devam ettiğimiz « Kapadokya metinlerine göre borçlanmanın hukukî ve iktisadî mahiyeti» adlı etüdümüzde etraflı malûmat verilecektir.

DIE WICHTIGSTEN AUSDRÜCKE ÜBER SCHULDEM UND DARLEHEN IN DEN KEILSCHRIFTTEXTEN*

Dr. EMİN BİLGİÇ

im Rahmen der Verbreitung der Keilschrift finden wir vor allem in Süd-Mesopotamien einen schon seit der ältesten Zeit voll ausgebildeten Bar-Verkehr neben einem immer mehr an Bedeutung abnehmenden Tausch-Verkehr und Tauschhandel, die beide von frühest bis spätester Zeit die grundlegenden Wirtschafts- und Handelsbeziehungen darstellen; aber bei den ältesten schriftlichen Dokumenten dieser Art treten noch keine Schuld- oder Darlehensverträge auf¹⁻³. Selbst wenn noch kein juristischer Vertrag abgeschlossen wurde, kam aber doch auch bei Bar-Verkehr und Tauschverkehr die Frage des Vertrauens und des Kredits dann auf, wenn es notwendig war, dass einer der Partner die Ware vorher ablieferte⁴. Damit aber dies einen rein wirtschaftlichen Charakter bekommen konnte, mussten sich die Handelsbeziehungen bis zu einem gewissen Grad entwickelt haben und ausser Fällen vom Vorliegen zwingender Lebensnotwendigkeiten musste man sich darüber bewusst geworden sein, einen bestimmten Vorteil dann herausholen zu können, wenn Ware und Zahlung nicht zur gleichen Zeit beglichen wurden. Darum beginnen auf unserem Gebiet Schuldverträge, die zu derartigen Beziehungen führen, mit Ausnahme eines elamitischen Dokuments aus akkadischer Zeit⁶ erst in Ur III, oder allgemeiner gesprochen, in neu-sumeischer Zeit aufzutreten. Da sich aber das System des Privateigentums von der Zeit der Dynastie Isin und Larsa an zu entwickeln begann, so nahmen besonders in altbabylonischer und altassyrischer Zeit Schuld- und Darlehensverträge im Rahmen der anderen wirtschaftlichen Verträge zu, und vielfach wurde auch anderen Verträgen die Form eines Schuldvertrages gegeben. Auch die Ausdrücke für "Schulden,, die in ihnen auftreten, differenzieren sich in einer Weise, wie sie weder davor noch danach anzutreffen ist.

Das Material an Verträgen und Schuldscheinen, das ja fast in allen Perioden einen ganz gleichartigen Charakter trägt, erlaubt nicht festzustellen, wie bei den untersuchten verschiedenartigen Schuldabwicklungen, die mit diesen Ausdrücken bezeichnet werden, der Begriff der Haftung mit dem Schuldbegriff in den einzelnen Perioden in Zusammenhang gebracht worden ist. Als ein Fortschritt mag nur gelten, dass

*) Die Anmerkungen, die in dieser Zusammenfassung auftreten, beziehen sich auf die Anmerkungen im türkischen Text des Artikels.

mit einem Male in alt - babylonischen Quellen bei der Verpflichtung, eine Arbeit auszuführen öder zu bezahlen (*apâlu*) der Ausdruck "*pi-hâtum*" mit der Bedeutung "Haftung,, auftritt. Nach denselben Quellen folgert aus "*pihatum*,, dann die Aktion "*rakâsu*,,. Der Ausdruck *HAR* – *hubullum*, der in ailen nicht - elamischen und riicht - neubabylonischen Verträgen immer "Schuld im allgemeinen,, und besonders "verzinsbare Schuld,, bedeutet, führt eine Haftung, die "*e'tlum*,, genannt wird, mit sich, die dem Gläubiger das "*nipütum*" (Pfändung?) -Recht gibt¹⁴.

Wenn man die durch das Ânwachsen des Handelslebens und besonders durch das Aufkommen der Privatwirtschaft anstelle des sumerischen Staatssozialismus zunehmenden Ausdrücke über Schuldverpflichtungen untersucht, so ist erstens zu bemerken, dass in den Wirtschaftsurkunden von Ur III nicht existierende sumerische Ausdrücke als Termini für die von den semitischen Babyloniern geprägten Handels-Ausdrücke nachträglich in den sumerischen Wortschatz eingedrungen sind, bezw. dass man geeigneten sumerischen Worten eine neue Bedeutung beigelegt hat. Sowohl diese neugebildeten, wie auch die direkt schon in älteren sumerischen Verträgen auftretenden, sumerischen Ausdrücke werden als Ideogramme in den Urkunden gewisser Perioden vorwiegend, in denen anderer Perioden teilweise vveiter verwandt.

Ein zweiter Punkt ist, dass, wie wir unten zeigen vverden, nach der altbabylonischen und altassyrischen Periode trotz der im Wirtschaftsleben mit der Zeit zu erwartenden und auch tatsächlich eingetretenen Veränderungen öder gar Entwicklungen, in den späteren Quellen fast kein einziger neuer Ausdruck auftritt; dafür treffen wir einen Teil der alten Ausdrücke gar nicht mehr, einen anderen Teil mit verändertem Sinn öder Charakter öder auch anstelle eines früher verwandten Ausdrucks. Die Untersuchung dieser Eigentümlichkeiten sowie die Prüfung jedes einzelnen Ausdrucks, führt uns, zusammen mit dem Eindruck, den wir aus ailen Verkaufs-, Tausch- öder sonstigen Urkunden aus ailen Perioden gevvinen, zü der Überzeugung, dass je nach der Form der Eigentumsvorstellungen, die ja eng an die Form der Vervvaltung gebunden sind (Staatseigentum, Privateigentum öder das System der Belehnung, das ja Ausdruck des Feudalismus ist), im wirtschaftlichen und Handelsleben die Schuld - und auch Kaufs - und Verkaufs - Beziehungen bald an Bedeutung zu-, bald wieder abgenommen haben. So zeigt auch das Auftreten neuer Ausdrücke für Schulden öder die Verschiebung in der Bedeutung bei älteren, bezw. ihr völliges Ausser - Mode - Kommen, dass mit Lebendigkeit bezw. Stagnation im Handelsleben zugleich auch im ilauf der Zeit Veränderungen in der Auffassung von Schulden, Zinsen, Handels- öder Wirtschaftshilfen eingetreten sind. Wenn wir auch nicht ervwarten können, aus Urkunden, die in die Form von Schuldverträgen gebracht sind, feste und sichere

Schlüsse ziehen zu können, und wenn auch hierzu noch ausführliche Untersuchungen notwendig sind, so ist doch klar, dass durch das Bemühen, ihren Grundaufbau festzustellen (solche Urkunden können Erbschaftsfragen, Steuerschulden, jede Art von Arbeitsbeziehungen, Kfedit - Verkäufe, echte Schulden öder Darlehen, die aus Not öder aus Handelsrücksichten aufgenommen sind, u.s.w. behandeln) ein Zurückgehen auf die Fundamente sowohl der ökonomischen Mentalität wie der sozialen Beziehungen und ein Eindringen in verwaltungsmässige und finanzielle Fragen in den Bereich der Möglichkeit kommt.

Ein wichtiger weiterer Punkt sind die bisher meist nach ihrer Form hin untersuchten Formeln und die damit zusammenhängenden Ausdrucksweisen der Verträge öder Scheine. Da den Urgrurtd der Schuldbeziehungen die Vorstellungen über den Beginn der Verschuldung, d. h., dass der Zustand der Verschuldung mit der Ablieferung der Ware öder der Aufsetzung des Schuldscheins beginne, bilden, und demnach, allgemein gesprochen, in altbabylonischer und mittelassyrischer Zeit die Realverträge, in altassyrischer, neuassyrischer und neubabylonischer Zeit Verpflichtungsscheine üblich waren, so hat doch bisher niemand untersucht, woher diese Unterschiede in der Auffassung kommen. Ferner wurde in den auf die altbabylonische und altassyrische Zeit folgenden Perioden von den beiden Formeln "z ki X ta Y su. ba. (an.) ti = z istu XY ilqi,, und " X eli (öder işser) Y z isü,, bezw., z sa X ina muhhi (öder ina pâni Y) ,, , die sich ausgebildet hatten und die voneinander verschieden sind, zwar immer nur die eine öder die andre angetroffen, während vor allem in isin und Larsa und altbabylonischen Dokumenten neben den Realverträgen, also der Formel " su. ba. ti ,, auch Verpflichtungsscheine mit der Formel " ugu . . . tug = eli . . . isü ,, und in Telloh aus der Periode Ur III nebeneinander Dokumente mit " su. ba. (an.) ti ,, und solche mit der Formel " in. da. tug ,, vorkommen. Die Formel " in. da. tug ,, die eine Entsprechung des " ina libbi... isü in akkadischen Verträgen zu sein scheint, muss wohl eine Einleitung zu Verpflichtungsscheinen darstellen. Solche Faile, wo gleichzeitig Realvertrag und Verpflichtungsschein an dem gleichen Ort, zur gleichen Zeit und zum gleichen Zweck benutzt werden, schliessen die Annahme aus, dass in genannten Perioden zu verschiedenen Zeiten und an verschiedenen Orten den die eine Form an die Stelle der anderen getreten sein könnte, und führen zu der Überzeugung, dass das hier ausser dem formalen, äusserlichen Unterschied, auch , ein inhaltlicher Unterschied vorliegen muss " .

Die Ausdrücke über Schulden, die uns bis zu einem gewissen Grade die Möglichkeit geben, in die wirtschaftlichen und juristischen Vorstellungen auf unserem Gebiet einzudringen, und die, wie wir sagten, in altbabylonischer Zeit am reichsten entwickelt sind, lassen sich in zwei Gruppen aufteilen :

Ein Teil von ihnen trägt zwar einen gänzlich kommerziellen Charakter, es handelt sich aber um allgemeinere Ausdrücke über Schulden, die meist die Begriffe Schulden und Darlehen bezeichnen, ohne dass hier ein Gewinn oder eine Verzinsung vorzuliegen braucht, bzw. um allgemeine Ausdrücke, bei denen sowohl Verzinsung wie auch Nicht-Verzinsung gemeint sein kann.

Diesen gegenüber steht eine andere Gruppe von Ausdrücken, die man unter dem Namen von an die Entwicklung des Handelslebens gebundenen "kommerzielle Ausdrücken", zusammenfasst; sie haben alle eine bestimmte juristische und ökonomische Bedeutung erworben, fangen von Ur III. an aufzutreten oder sind kommerzielle Ausdrücke, die zu der Zeit von Isin-Larsa und der altbabylonischen Dynastie aufkommen, und vor allem sind es Termini, die im Allgemeinen im Verkehr zwischen in kommerziellen Beziehungen stehenden Personen verwandt werden. Es mag wohl darauf hingewiesen werden, dass eine solche, uns möglich erscheinende Unterscheidung, ein Hinweis auf eine auf wirtschaftlichem und kommerziellem Gebiet eingetretene Entwicklung ist, eine Entwicklung, die vor allem nach dem Auftreten des Begriffs des Privateigentums vor sich gegangen ist.

1. Allgemeine Ausdrücke für Schulden :

qaqqadum: in elamitischen, alt- und neubabylonischen, mittel- und neuassyrischen Dokumenten tritt dieser Ausdruck auf und wird normalerweise mit dem Ideogramm *SAG.DU* geschrieben. In allen untersuchten Quellen bedeutet *qaqqadum* und mit ihm das sumerische *SAC DU*, das also einen neuen Sinn bekommen hat, "Der Reinbetrag, der als Schuld aufgenommen ist,,". Wenn A. Ungnad für neubabylonische Dokumente in NRU Nr. 160, n. 6 diese Bedeutung angenommen hat, aber in NRU Nr. 173, n. 2 für "ma *qaqqadisun dn*,, *eme* Bedeutung "Die ganze Schuldsumme, d. h. Kapital und Zinsen, zahlen,, vorgeschlagen hat, so kann das nicht zutreffen (im türkischen Text ist die Bedeutung dieses Ausdrucks nach den einzelnen Belegen untersucht).

hubullum: Dieser Ausdruck, der zum ersten Male in einem elamitischen Vertrag aus akkadischer* Zeit vorkommt, heisst auf Sumerisch *HAR* und *i₃t i_n* Texten aus Ur III.²⁰⁻²² der einzige Ausdruck, der sowohl "Schulden, deren Zinsen bei Ende der, Frist bezahlt werden,, "wie Schulden, bei denen die Zinsen zu der ursprünglich als Kapital gegebenen Schuldsumme hinzugeschlagen werden,,²⁵. Er entspricht also sowohl dem echten *hubullum* der altbabylonischen^ Zeit (Schulden, für die Zinsen gezahlt werden; verzinste Schulden), wie auch *hubuttatum* (Zinsen, die im Vertrag zu der Schuldsumme gleich hinzugeschlagen sind), und kommt dem *hubullum* der; kappadokischen *TeKte*^,²⁷⁻²⁸ im Sinne am nächsten. In elamitischen Texten ist *hubullum* ein Synonym für *sibtum*.

Dört bedeutet *hubullum* "Zinsen einer Korn-Schuld,, und *sibum* "Zinsen einer Geldschuld,,³²⁻³³.

In neubabylonischen Texten ist es dann direkt an die Stelle des *sibum* "Zinsen,, der älteren Texte getreten (vgl. A. Ungnad, NRU, Nr. 333, 338 etc). Da zu wenig kassitische, Nuzi - und neuassyrische Belege vorliegen, lässt sich hierüber nichts Bestimmtes aussagen^{30-31,34}, auch die Ethymologie von *hubullum* ist unsicher²⁸⁻³⁴.

milqûm: Dieser Ausdruck, der auch in den Listen vorkommt³⁵, und der Sumerisch *su.ti.a* lautet, und in Quellen aus Ur III zu finden ist³⁶, erscheint später nur noch in altbabylonischen Dokumenten³⁷. Obwohl es nicht ganz sicher ist, ist wohl besonders nach Schorr, UAR 75 a auch bei mit *milqûm* bezeichneten Schulden die Rede von einem Gewinn öder einer Verzinsung (?).

usatum : Dieser Ausdruck, der in der Serie *HAR.ra = hubullum*³⁹ *su.dir.ra* und *su.ud.sud^{ad}da* entspricht, findet sich in altbabylonischen⁴⁰, elamitischen⁴¹ und mittellassyrischen Dokumenten. Ferner wurde er in historischen Inschriften und bei dem Bau von Namen verwandt⁴³. Dieser Ausdruck, der nicht von *hubuüatum*, sondern von der Wurzel *asûm* — "schützen, helfen,, abgeleitet ist, bedeutet im Grund ein Darlehen öder eine zinslose Schuld, die rein zum Zweck einer "Hilfe,, ohne kommerziellen Hintergrund gegeben ist. in den Darlehens-Dokumenten aus Ur III und altbabylonischer Zeit, die den Ausdruck *HAR* nicht enthalten, sondern lediglich *mas.nu.tuk*⁴⁴, scheint es sich um Dokumente zu handeln, die anders als die, die sowohl *HAR* wie *mas.nu.tuk* aufweisen⁴⁵, um *usatum*- Verträge zu handeln, obwohl *su.dir.ra = su.ud.sud^{ad}da* — *usatum* in ihnen nicht auftritt.

2. Kommerzielle Schuld-Ausdrücke, die mit der Entwicklung des Handels zusammenhängen.

hubuüatum: Dieser Ausdruck kommt in der Serie *ana itiSu^{si}*, mit seinem sumerischen Äquivalent *es.de₂a*, das in der Serie *alan—nabmtuⁱ⁷* seiner Wurzel *habûtum* und *qâpum* entspricht, vor, und damit ist die Gleichheit der Bedeutung dieses in Nordbabylonien gebrauchten Wortes mit seinem in südbabylonischen Larsa-Dokumenten vorkommendem Synonym *giptum* bestätigt⁵⁵. Die Wurzel dieses Wortes, die zugleich auch unabhängig⁵³ und bei der Bildung von Personennamen⁵² auftritt, muss man aber von *habâtu*, einem Synonym von *alâku*= gehen, sowie von *habatu* = "sich aneignen, rauben,,⁵⁰ trennen.

in den Larsa- und babylonischen -Dokumenten bedeutet dieser Ausdruck ebenso wie sein Synonym *qîptum* nicht, wie bisher behauptet wurde, "zinslose Schulden öder Darlehen⁵⁵,, sondern "Schuld, bei der die Zinsen zu der im Vertrag genannten Schuldsumme bereits dazugeschlagen sind,, was sich sicher daraus beweisen lässt, dass bestimmte Verhältnisse zwischen den runden Zahlen und den Bruchzahlen in den

Schuldsummen auftreten⁵⁶, und die für Geld - öder Kbrnschulden hier feststellbaren 1/3 - 1/5 in *hubullum* - Dokumenten und anderen Quellen offen genannt werden öder zu errechnen sind (vgl. oben Anm. 26). Zweitens: es wird meist gesagt, dass die Schuld in den Wintermonaten aufgenommen und in der Erntezeit zurückgezahlt wird, sodass die Korn- öder *Ge\d-qiptum* öder *hubuttatum*, die man dann ja nicht als "Fruchtwucher,, ansprechen kann, ihren wirtschaftlichen Sinn verlieren, wenn sie ohne Zinsen und ohne Gewinn gegeben worden sein sollten. Unserer Ansicht nach hat die Notiz, die in den Verträgen meist angeschlossen wird, *mas. nu. tuk* = zinslos, die Bedeutung, dass in der im Vertrag vorgesehenen Periode keine weitere Zinszahlung zu leisten ist, da ja der Zins schon vorher zum Kapital dazugeschlagen ist. im Unterschied zum *hubullum* gelten die hier vertragsmäßig festgelegten Zinsen von 1/3 - 1/5 immer für eine Periode von weniger als einem Jahr, während in den *hubullum* dieser Zinsfuß für ein Jahr gilt.

in elamitischen⁶¹ und Neubabylonischen Dokumenten tritt der Ausdruck mit *qaqqadum*, was, wie wir sagten "Grundkapital, das als Schuld aufgenommen ist,, bedeutet, zusammen auf und beide Termini ergänzen einander bzw. einer tritt an die Stelle des anderen.

qiptum: Zu diesem Ausdruck, dessen Bedeutung und ökonomischen Charakter wir bereits besprochen haben, ist hier noch zu bemerken, dass ihm in der Serie *ana ittusu* im Sumerischen drei Worte entsprechen⁶⁴ *KUD. gal² la, izkim. til. la* und *su. lal*. Da mit dem ersten zugleich auch *båbtum* = zum Verkauf bereitstehende Ware,, auftritt, so muss diesem Worte ursprünglich *båbtum* entsprechen, da es unter einer Liste aus Ur III, in der zu mahlendes Mehl und Viehfutter aufgeführt sind, steht. Während dann *izkim.til.la* nur in Serien auftritt, findet sich in Verträgen das entsprechende Ideogramm *su. lal* von *qlptum*.

in den kappadokischen Texten findet man zweimal *qiptum* und häufig die Wurzel dieses Wortes, *-qåpum*. An den erwähnten Stellen wird in Texten aus dieser Zeit der an *bel hubullum* erinnernde Ausdruck *bel qlptim*⁶⁸ angetroffen; *qåpum* gemachte Ware wird *hubullum* genannt⁷¹; nehmen wir dies mit den anderen wichtigen Erwähnungen von *qåpum* zusammen⁶⁹⁻⁷⁰, so kann man sagen, dass in Kappadokien *qåpum* "eine Ware anvertrauen,, und *qiptum*, etwas anders als in Larsa eigentlich "eine anvertraute Ware,, bedeutet hat und vielleicht infolge der Beziehung zu *hubullum*⁶⁸ sogar die Bedeutung "eine aus einer Deponierung entstandene Schuld,, bekommen hat.

in elamitischen Texten wird nur ein einziges Mal⁷³ *qaqqadum* als *su. lal* "qiptum,, bezeichnet.

tadmigtum: Dieser in altbabylonischen, altassyrischen und elamitischen⁷⁷ Texten auftretende Ausdruck soll "zinsloses Darlehen,,⁷⁴ öder "ein⁷⁵ Darlehen, das einem Agenten zur eignen Verwendung gegeben

ist,, bedeuten. Nach § 102 von HG ist *tadmiqtum* die Geldsumme, deren *qaqqadum* (der ursprünglich aufgenommene Geldbetrag) ein *samalûm* (Agent) zurückzahlen muss, wenn er Schaden erlitten hat. Aber nach § 99 - 101 ist es die Summe, die die mit dem Kapital ihrer Herren arbeitenden Agenten im Falle eines Gewinnes zahlen müssen und die aus Kapital "*qaqqadum*,, und Zinsen besteht, bzw. das Doppelte des Kapitals "*qaqqadum*,, das sie im Verlustfalle zahlen müssen. KU 1551 (Faust, Larsa 145), wo 20 *mana tappûium* und 6 *mana tadmiqtum* den *samallûm* gegeben wird, und sie am Ende ihrer Handelsreisen dies zusammen mit ihrem Gewinn abliefern müssen, stimmt mit § 99-101 des Gesetzbuches überein. in KU 1550 aber ist in Beziehung zu *tadmiqtum* von *nemelum* "Gewinn,, die Rede. Hiernach bedeutet *tadmiqtum* in altbabylonischen Texten und in dem einzigen elamitischen Text, wo gesagt ist, dass während einer Handelsreise eine Zahlung gemacht werden wird⁷⁷, "eine Geldschuld, die unter der Bedingung gegeben ist, dass sie Gewinn bringt und dass der Gläubiger am Gewinn beteiligt ist,,.

Nach den kappadokischen Texten ist *tadmiqtum* ein Ausdruck für eine Summe, die mit verschiedenen Geschenken oder Geldzuweisungen zusammen gesandtes Geld oder irgend eine andere Sache⁷⁸ umfasst, oder ein Betrag in Gold⁷⁹, von dem mit einer Anzahl von Import- und Exportwaren *nishatum* (Zoll ?) genommen wird, nach einem Text auch eine Summe, die Eisen, welches 2 Personen, und Zinn, das einer dritten Person gehört, umfasst, und die unter dem Namen *tadmiqtum* dem Vertreter dieser 3 Personen gegeben ist. In einem anderen Text wieder wird ein vvertvoller Stoff als *iadmiqtum* gegeben und gewünscht, dass man ihn *dammuqum* mache. Hier ist die Beziehung zwischen *iadmiqtum* und *dammuqum* (den Wert schätzen) erwiesen. So kommen wir zu dem Ergebnis, dass *tadmiqtum* abweichend von seiner Bedeutung in Altbabylonien, in Kappadokien ein Ausdruck für eine Handelsschuld sein muss, die nicht nur durch Geld, sondern auch gleichzeitig durch Geld und andere Ware entstanden ist, und für die entsprechend der *nemelum*- in Altbabylonien, hier auch die *dammuqum*-Bedingung gestellt werden kann.

tappûtum: Dieser Ausdruck, der sowohl auf ökonomischem wie auf agrarem Gebiet auftritt, und der von *Eilers* und *Landsberger*⁸³ eingehend untersucht ist, hat wirtschaftlich nach dem oben zitierten KU 1551-Dokumenten und nach HG § 98 die Bedeutung "ein Schuldbetrag, der unter der Bedingung gegeben ist, dass der Gläubiger am Gewinn und auch am Verlust beteiligt ist,,. *Eilers* aber behauptet, dass durch Festlegung der Bedeutung von *tappûtum* im Wirtschaftlichen als "ein Darlehen, das dem Schuldner zur Beschaffung von Ware dienen soll,, die Gesetzesbestimmung keine Anwendungsmöglichkeit hätte finden können, und dass in etwa 50 Dokumenten von der Zeit *ibişin* §

bis *Samsuditana*, sowie zwei Dokumenten aus mittellassyrischer Zeit die Rechte des Gläubigers garantiert gewesen seien.⁸⁵ Die Angaben über die Rückzahlungsfristen bestätigen dies⁸⁶ und in der Tat findet sich mit Ausnahme von § 98 und KU 1551 in keinem einzigen babylonischen öder assyrischen Beleg eine Notiz über Beteiligung am Gewinn öder Verlust. Immer erscheint hier der Kapitalgeber nur als ein Mann, der ein Darlehen, in das die Zinsen mit hineingerechnet sind, gegeben hat.

Hier liefern aber vor allem die elamitischen Dokumente weitere Aufklärung. Sie zeigen, dass trotz des § 98 das Wort, das sich ursprünglich von Sumerisch *tab.ba* "~Freund,, ableitet⁹⁵, im kommerziellen Leben normal "Darlehen, durch das eine Geschäftsbeteiligung entsteht,, bedeutet hat, dass man sich aber die praktische Durchführung je nach Struktur des Geschäfts verschiedenartig vorgestellt hat. Auf Grund der elamitischen und babylonischen Dokumente haben diese von mir im türkischen Text des Artikels (s. S. 443 f) noch genauer untersuchten *tappûtum-Gesch&ile* prinzipiell folgende Formen gehabt:

A — Faile, in denen der Kapitalist einen der *tappûm* darstellt.

B — Faile, in denen der Kapitalist eine Summe gibt, zu der der geschätzte Gewinn der Kapitalssumme zugeschlagen ist.

C -- Fälle, wo die festgelegten Zinsen bei der Kapitalrückzahlung berechnet werden und der Gewinn unter die mit dem Geld Ar bei tenden aufgeteilt wird.

DPM XXIII 275 ist ein elamitischer Vertrag, bei dem eine Verrechnung unter Geschäftsbeteiligten vorgenommen wird.

in kappadokischen Texten wird mit Ausnahme von CCT III 20, 30, wo vielleicht eine Beziehung zu dem *tappûtam alâku* "Hilfe leisten,, der altbabylonischen Briefe⁹⁴ vorliegt, in Zeile 1-20 deş Textes Hr. Nr. 1 von einem *tappûtum* auf ein vom Kapitalgeber verlangtes *amutum* - Geschäft gesprochen, aber Beschwerde geführt, dass diese Bedingung nicht innegehalten sei. Es ist schwer, diesen Text nach den wirtschaftlichen Profiten der 4 Geschäftsbeteiligten zu interpretieren.

Die ebenfalls nur in kappadokischen Dokumenten auftretenden und mit Schuldverhältnissen zusammenhängenden Ausdrücke *beulâtum*, *ana be'âlim ndn* und *ana ebbutim ndn*, etc werden später behandelt werden.